

Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse i Hedmark

Innhold

Innhold	3
Forord	5
Del 1 6	
Hedmark – landskap og kulturhistorie	7
Del 2 14	
Omtale av de enkelte landskapene	14
1. Vangrøftdalen og Kjurrudalen	15
2. Storbekkehaugan	20
3. Kvikne	24
4. Vingelen og Tolga	28
5. Tufsingdalen og Femundshytta	32
6. Svahken sijte	36
7. Orvdalen, Spekedalen og Raudsjødalen	40
8. Sølensjøen og Isteren	44
9. Unsetgrenda og Unnsetbrenna	48
10. Storhøa, Snertådalen og Lerådalen	52
11. Koppangøyene	56
12. Ljøravassdraget og Støa kanal	60
13. Vangsåsen	64
14. Steinsodden, Mjøskastellet og Ringsaker kirke	68
15. Tingnes, Helgøya og Stange Vestbygd	72
16. Grue Finnskog	76

Riksantikvaren 2022

Stikkord / kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse,
KULA Hedmark, landskap, kulturmiljø

Riksantikvaren
Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo
Besøksadresse / Dronningens gate 13
Tlf. / 22 94 04 00
Faks / 22 94 04 04
E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no

Design: fetetyper.no
Layout: 07 Media – 07.no

Stange kirke i det rike jordbrukslandskapet i Vestbygda
med Hovinsholmen, Helgøya og Nes i bakgrunnen.
Foto: Nilsson Cinematics

Femunden vinterstid. Foto: Jan Nordvålen

Forord

Landskapet er som en levende historiebok. Det forteller om liv og virksomhet i Norge slik det en gang var, om endringer gjennom tidene, og om hvordan det er i dag. Sporene etter mennesker finnes overalt i landskapet – i det åpne jordbrukslandskapet, i skog og mark, på fjellet og i byer og tettsteder.

Landskapet har alltid vært i endring, men tempoet og omfanget av endringene i vår tid øker i en slik grad at viktige verdier står i fare for å gå tapt. Utfordringen er å forvalte landskap på en måte som både bevarer og videreutvikler det i et langsiktig perspektiv.

For å bidra til å ivareta nasjonalt viktige landskap utarbeider Riksantikvaren et landsomfattende register: Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA). Dette er et oppdrag fra Klima- og miljødepartementet og blir gjennomført i nært samarbeid med regional kulturmiljøforvaltning og med involvering av kommunene.

Kulturmiljøforvaltningen sier med KULA-registeret klart ifra om hvilke landskap som har nasjonale interesser, og ønsker med dette å bidra til en mer forutsigbar arealplanlegging.

Kommunen er gjennom sin arealplanlegging den viktigste forvalteren av landskap. For å sikre at de kulturhistoriske verdiene i landskapet ivaretas på en best mulig måte i planlegging og forvaltning, er samarbeid mellom kommunene og regional kulturmiljøforvaltning viktig.

Høringsutkastet blir sendt til kommuner, regionale og statlige myndigheter og til organisasjoner på fylkesnivå. Det sendes ut med et høringsbrev som gjør nærmere rede for rammene for arbeidet og hvordan vi ønsker at registeret skal bli brukt som et verktøy for god landskapsforvaltning.

Utkastet omfatter 16 landskap i Hedmark som Riksantikvaren foreslår skal inngå i KULA-registeret. På grunnlag av høringen vil vi bearbeide det til en endelig rapport.

Teksten starter med en innledning om landskap og kulturhistorie i Hedmark. Dette gir en bakgrunn for omtalen av de enkelte landskapene og setter dem inn i en regional sammenheng. Deretter presenteres hvert område med kart og beskrivelse, landskapskarakter og begrunnelse for hvorfor dette landskapet har nasjonal interesse. Omtale av områdets sårbarhet og råd om forvaltning gis til slutt.

Dokumentet er redigert av Riksantikvaren med utgangspunkt i et utkast skrevet av Innlandet fylkeskommune.

Høringsutkastet er tilgjengelig på Riksantikvarens nettside www.ra.no.

Leidulf Mydland
seksjonssjef

Del 1

Hedmark – landskap og kulturhistorie

7

Det som forma landskapet

Hender forma landskapet

Flint, jern og kopar forma landskapet

Storbøndernes rikdom og husmennenes fattigdom forma landskapet

Landbruksoppgjæret forma landskapet

Hestane og dynamitten forma landskapet

Føttene og hofter og bryst og ryggsøyler forma landskapet

Blodet og frøa og kjønnsvæskene forma landskapet

Ploggen og harva og grevet og riva og øksa og rokken og geitene og

krigen og svolten forma landskapet

Kjærleiken og vaksinane og fødslane og fridommen og

samleia forma landskapet

Komiteane og reformene og juristane og latteren og landbrukskontoret

forma landskapet

Søppelet og frosten forma landskapet

Kjaken og tennene forma landskapet

Håret

Sprøytemidla

Auga

Siloane

Hjartekammeret

Saueklauven

Neglene og orda forma landskapet

Sigmund Løvåsen

Med øksene dei haustar inn, Samlaget 2018

Hedmark – landskap og kulturhistorie

Hedmark er med sine 27 400 km² stort og mangfoldig. Her finnes både Norges største innsjø Mjøsa og Norges lengste elv Glomma. Sammen med de skogrike Østerdalene, strukturerer begge vassdragene landskapet i nord-sør retning. Hedmark grenser i øst mot Värmland, Dalarna og Härjedalen i Sverige, i sør mot Viken, i nord mot Trøndelag, og i vest mot Innlandets andre geografiske område – Oppland.

Navnet Hedmark kommer fra norrønt Heiðmørk. Forstavelen heiðr betyr «hei» eller «ubygd land», og var navnet på en folkegruppe i jernalderen. Mørk betyr «skog» eller «grenseskog». Hedmark kan bety «folket nær grenseskogene». Heiðsævisløg var lovområdet rundt Mjøsa som har røtter tilbake til yngre jernalder. Heiðsævisþing var tingstedet. Det lå mest sannsynlig på Åker i Vang rett øst for Hamar, men ble i 1022 flyttet til Eidsvold og endret navn til Eidsivating. Fram til 1781 tilhørte Hedmark Opplandene Amt. Etter 1781 ble Hedmark skilt ut som eget amt, og områdene Solør, Vinger, Odalen og Østerdalene ble inkludert. Det nye området fikk navnet Hedmarken amt. I 1919 skiftet området navn til Hedmark fylke, og Hedmarken ble benyttet som områdenavn på de Mjøsneare kommunene. Hedmark er fra 2020 slått sammen med Oppland til Innlandet fylke.

GEOLOGI OG NATURGRUNNLAG

Hedmarks geologi er premisset for den rike berggrunnen og vegetasjonen, og dermed hvilke ressurser som ligger i landskapet. Geologisk kan Hedmark deles i fire hovedområder:

I sørøst ligger et grunnfjellsområde. Det dekker i grove trekk Glåmdalen fram til Stange i vest, samt søndre og østre deler av Trysil. Området har en ensartet topografi, med forholdsvis lave skogkledde åsrygger av geis og forskjellige typer granitt. Dal-sidene er relativt slake, og elvene renner stille. Her hever landskapet seg jevnt nordover og når ved svenskegrensa i Trysil over 1000 moh. Grunnfjellet forvitrer langsomt, jordsmonnet er skrint, så her har skogressursene vært viktige.

I sørvest ligger et rikt kambrosiluumråde. Området ligger lavt, ca. 120–225 moh., og er relativt flatt. Det stekker seg over det meste av Hedmarken og danner en trekant der Mjøsa er grensa mot sørvest, Moelv og Elverum i nord og Stange i sørøst. Her dekker yngre og mykere lag av kalkstein og leirskifer grunnfjellet. Sedimentene forvitrer lett og gir svært fruktbar jord. Jordbearbeiding har gjennom flere hundre år omformet landskapet til et bølgete og åpent åkerlandskap.

Fra Hedmarksvidda og videre nordover til Grimsdalen og Hodalen er landskapet høyere enn flat-

Storhøa i Engerdal med Sølenmassivet i bakgrunnen. Ledegjerde av reiste steinheller til høyre i bildet. Foto: Kjetil Skare, Innlandet fylkeskommune

bygdene i sør. Her består grunnen av sparagmitt, en hard bergart som er mer motstandsdyktig mot erosjon fra innlandsisen. Elver og breer har likevel skåret seg igjennom berggrunnen, og dalsidene er brattere og høydeforskjellene større. På Hedmarksvidda er åsene 600–800 moh. Landskapet hever seg gradvis nordover, og når sitt høyeste ved Rondane, på over 2100 moh. Landskapsformene er avrundet på Hedmarksvidda i sør, mens de blir alpine i Rondane og Alvdal Vestfjell i nord. Landskapene har i lang tid vært benyttet til fangst, setring og jernutvinning.

Den nordligste delen, nord for Grimsdalen og Hodalen, hører til den kaledonske fjellkjeden. Her dominerer kambrosilurske skiferbergarter. Skiferbergartene ligger i fjellkjedefoldinger, og mellom bergartene utfelles kisbergarter som er forutsetningen for den omfattende gruvedriften i området.

Under siste istid var Hedmark dekket av innlandsisen. I sør har Glommas dalfører avsatt elvesand og grus. Opp til ca. 200 moh. er det marine avsetninger fra havarmer som ved slutten av istida rakk inn til Roverud i Glåmdalen og Bruvoll i Nord-Odal. Hedmarken er dekket av en næringsrik bunnmorene. I fjellregionens daler ligger det store terrasser av fin sand avsatt under isen, eller av sjøer oppdemmet av isen. Under en katastrofeartet uttapping av en av de største neddemte sjøene på slutten av siste istid, gav berggrunnen etter, og canyonen Jutulhogget ble dannet. Til Jutulhogget er det i folkekulturen blitt knyttet flere opphavssagn som forklarer landskapsformen.

DE FØRSTE MENNESKENE

Helt siden siste istid har menneskene ferdes i daler, på elver, i vassdrag og på de store innsjøene. De store landskapsformene gravd ut av isen har vært naturlige ferdselsårer.

Ferdselen har satt få tydelige spor i landskapet, men steinalderboplasser kan dokumenteres på nes, i bukter og på øyer der det har vært godt fiske og skjerma områder. Menneskene har sesongvis padlet i vassdragene på jakt etter fisk og vilt. Stor tetthet av steinalderboplasser langs vassdragene viser dette. Enkeltliggende fangstgroper dateres til steinalder. Mindre steinbrudd der emner til steinøkser og pil-spisser ble tatt ut, som Jaspissbruddet i Flendalen i Trysil, gir innblikk i redskapsproduksjonen.

Enkelte mindre vann og vassdrag kan ha fungert som samlingsområder og vinterboplasser der mennesker oppholdt seg over lengre perioder. Funn av groptufter og stor tetthet av boplasser ved mindre vann i skogsdalene, som ved Rokosjøen i Løten og Osensjøen ved Åmot, samt groptufter ved Rena og Elverum, viser dette. Enkelte steder som fra naturen ligger synlig og visuelt framskutt i landskapet, ble markert spesielt. På en stor blokkstein på Steinsneset

ved Ringsakerkirka, nær Mjøsa, har steinaldermenneskene risset 13 elgfigurer. Landskapet her kan i tidlig steinalder ha inngått i jaktkosmologiske forestillinger.

JORDBRUKET ENDRER LANDSKAPET

Kambrosilurområdene er forutsetningen for det fruktbare jordsmonnet på Hedemarken. De rikeste jordbruksarealene her ble tatt i bruk fra ca. 2000 år f.Kr. Skog ble ryddet, stein kastet i rydningsrøyser og deler av jorda ble gjødslet og pløyd med ard. Det var et veksel-drevet rotasjonsjordbruk med åkrer, beite og slåttemark. Menneskene ble bofaste og endret vegetasjon og landet rundt seg. Jordas fruktbarhet ble avgjørende for bruken av landskapet.

På Hedmarken er det flere skålgroplokaliteter fra bronsealder. Skålgropene regnes som jordbruksristninger siden de er risset av bønder. På Nes i Ringsaker ligger flere skålgroplokaliteter på høytliggende blokksteiner. Skålgropsteiner er også funnet ved setervangene ved Tynset. Skålgroplokaliteter ligger i tilknytting til beiteområder og ble trolig brukt som offergroper til smør, fett, blod o.l. Mennesket knytter seg til landskapet gjennom grøden, fruktbarheten og sola som en forutsetning for sitt eget liv og samfunn. På tross av et strengere klima, videreutviklet jordbruket seg i jernalderen. Fra ca. år 500 e.Kr. tas morenene oppover Østerdalen i bruk til dyrking. I de store skogs- og fjellarealene fortsatte veidinga.

Det bølgete åkerlandskapet langs Mjøsa har vært dyrket siden bronsealder. Mange storgårder har sine røtter i jernalder og flere ligger nær kirkestedene. Noen storgårder var krongods, private herregårder eller gods for kongens embedsmenn i dansketida. Med sine store og prektige alléer er storgårdene viktige elementer i landskapet.

I Østerdalene og langs foten av fjellene i nordfylket har man tilpasset seg de lokale ressursene. På Koppangøyene, i Stor-Elvdal kommune, har det vokst fram et stedsspesifikt jordbruk tilknyttet øylandskapet i Glomma. I Unset og Unnsetbrenna i øvre Rendalen er det stor kontrast mellom grøderike storgårder i sør og skrinne nybrottsgårder i nord. På gårdene nær utmarka har det alltid vært drevet jordbruk i kombinasjon med utmarksressursene.

JERNUTVINNING, MAKT OG FORSVAR

Mange sentrale steder fra jernalder ligger på flatbygdene på Hedmarken og langs Glomma. Gravhauger og gravrøyser markerte eiendommer, men disse ble også plassert synlig på nes, holmer og øyer langs vassdrag og rideveger. I Byflaten nord for Brumunddal er det et fantastisk utsyn over Furnesfjorden fra flere monumentale gravhauger. Store gravhauger er også en del av landskapet i Sør-Odal, Ringsaker, Åkersvika,

Monumental gravhaug på Lalum, Stange Vestbygd. Foto: Nilsson Cinematics

Stange Vestbygd og Løten. Gravhaugene viser fortsatt jernalderaristokratiets makt.

Et stort jordbruksoverskudd og de gode mulighetene for transport og ferdsel, gjorde Hedmarken til et rikt område. Mjøsa fungerte som et lite innlandshav. Et system av bygdeboger og varslingsvarder er leidangsordningens fysiske spor i landskapet langs Mjøsa. I Åkersvika ligger en stor nausttuft fra folkevandrings-tid, som tilhører denne gamle forsvarsorganisasjonen.

Utmarksressursene ble i jernalder utnyttet i stort omfang. Ved Kvikne i Tynset finnes helt unike spor etter et stort klebersteinsbrudd, der 2500 år gamle karemner fortsatt står i fjellet. Utmarka ble også benyttet til jernproduksjon. Blestring av jern i myr-områder har vært en industri som begynte som nyttevareproduksjon i eldre jernalder og ble stor-eksport i middelalder. I flere skogsområder er det funnet store produksjonsanlegg. Stor-Elvdalsområdet, Trysil og Nord-Østerdalene knyttes til Evenstad-tradisjonen – en jernproduksjon i mindre skala utført av bønder fra 1400- til 1800-tallet.

KIRKE, KONGE OG HANDEL BINDER FJELL OG FLATBYGDER SAMMEN

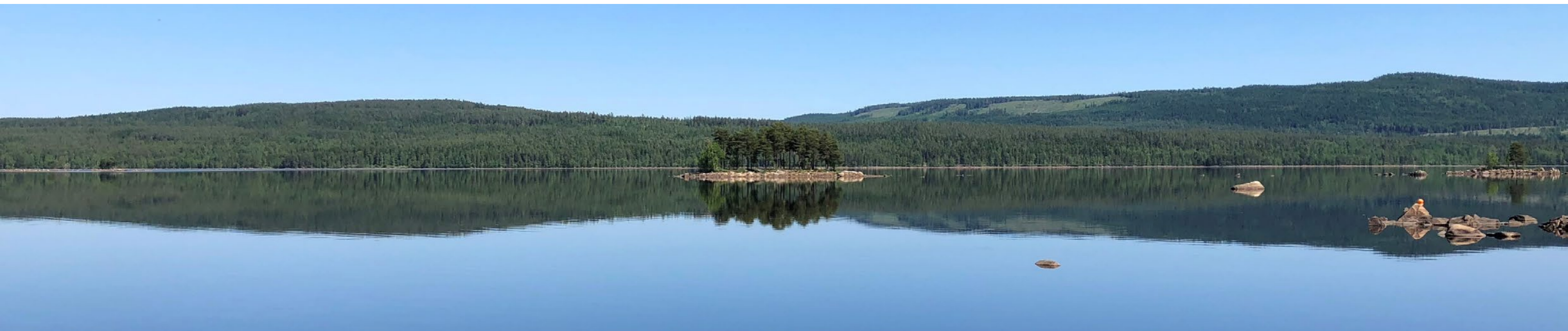
I løpet av middelalderen knyttes de sentrale delene av Hedmark til rikssamling, kongemakt, og kristendom. For landskapet betyr det at kirker bygges sentralt i bygdene nær de gamle gravhaugene, og at begravel-sene flyttes fra hauger i landskapet og inn på kirke-gårdene. Kirkesognene fulgte de samme geografiske områdene som de gamle lovområdene fra yngre jern-

alder. Et nett av sognekirker spres utover de mest fruktbare områdene på Hedmarken og langs elvene og innsjøene mot de store skogsområdene på 1100-tallet. Bare på Hedmarken ligger 32 av fylkets 71 kirkesteder fra middelalder. Kirkene tilbød åndelige og rituelle tjenester og forvaltet skatter og gaver. På flere sentrale steder, ofte svært synlig fra Mjøsa, bygges store steinkirker, blant annet i Ringsaker og Hamar. På Domkirkeodden blir bispesetet for store deler av indre Østlandet etablert i 1153.

Med sterkere konge- og kirkemakt vokste Hamar-kaupangen fram på Domkirkeodden, og ble den eneste av Norges middelalderbyer som ikke ligger ved kysten. Mjøsa som farled var avgjørende. I høymiddelalder begynte konge- og kirkemakt å stride innbyrdes. På en holme utenfor Steinsneset, nær Ringsaker middelalderkirke, ligger kongsborgen Mjøskestellet. Den nære beliggenheten til disse makt- og symbol-tunge bygningene viser at landskapet ble tatt i bruk av begge parter for å kontrollere både ressursene i landskapet og transporten av dem.

Nord i Hedmark ble fangstanleggene utvidet stort i middelalderen. I løsmassene – ofte på morener og eskere i de vide fjell- og skogområdene – ble det bygd store og sammenhengene fangstanlegg. Fangstanleggene var svært effektive da de stengte av daler og tok hele fjell i bruk. Det antas at sørsamene hadde en viktig funksjon i forbindelse med reinfangst allerede i yngre jernalder og middelalder.

Vassdragene ble viktigere for transport og økonomi. Handelsplasser som Koppang i Stor-Elvdal og Birkiset

Brede skogsvidder omkranser Røgden på Grue Finnskog. Foto: Agnete Jovall, Innlandet fylkeskommune

(Bergset) i Rendalen inngikk, sammen med Hamar-kaupangen, i et nordeuropeisk handelsnettverk som distribuerte og solgte varer fra utmarka som jern, pels, kjøtt, gevir og steinprodukter.

SØRSAMER OG FINNEINNVANDRING

Øst for Femunden er det et sørsamisk reinbeitedistrikt. Spor fra Rendalen og Forollhogna viser at sørsamiske boplasser har vært utbredt i et større område. Den sørsamiske kulturen, økonomien og landskapsbruken var, og er fortsatt, nært knyttet reinens bevegelser og et immaterielt syn på landskapet. Alle elementer i landskapet ble av samene oppfattet å ha sjel. Enkelte markerte fjell ble oppfattet som hellige arvefjell. Landskapselementer som knauser, urer, steiner og vann ble brukt som offersteder eller oppfattet som soner i sjamanistiske virkelighetssfærer (over- og underverdener). Samhandling mellom samiske og norrøne grupper er kjent siden yngre jernalder, og var tilknyttet reinfangst, handel og skattlegging.

Skogfinner vandret fra slutten av 1500-tallet inn over grensa ved innsjøen Røgden i Grue kommune i sørøst. I de lavereliggende og relativt skrinne skogsåsene med vann og vassdrag fant skogfinnene et landskap de gjenkjente fra Finland. Et landskap skogfinnene allerede var tilpasset. Rugsvedjer og en særegen byggeskikk inntok skogen fra begynnelsen av 1600-tallet. Skogfinnene kom med en sjamanistisk finsk-ugrisk kultur. Mystikk og ritualer påvirket og kontrollerte grøden og livsbetingelsene i skogene.

SETRING OG BERGVERK

Siden 1600-tallet har setring vært viktig. Setringa har vært omfattende og lokalt tilpasset de forskjellige landskapsressursene. Store seterområder i skogene i sør finnes f.eks. i Østerdalene, Odalskommunene og på Vangsåsen. I fjelldalene i nord er det større seterområder f.eks. i Einunndalen, Vanggrøftdalen og Kjurrudalen. Unsetgardene har siden 1700-tallet hatt setre i Spekedalen og Orvdalen. I 1856 ble Nord-Europas første andelsmeieri med fellesdrift etablert i Rausjødalen i Tolga. I Vanggrøftdalen og Kjurrudalen har det vært vekseldrift mellom de to dalene, og med egne vår- og høstsetre.

Etter kobberfunnet på Kvikne i 1630, ble bergverksdrift viktig i nord. Dette var starten på en økonomisk oppgangsperiode for kongeriket Danmark-Norge. Kongemakten i København tok i begynnelsen kontroll over produksjon og transport, og seinere gjennom skattlegging av gruveselskapene. Gjennom kongelige privileger ble det pålagt at grunneierne innenfor en sirkel på 44 km – kalt Circumferensen – var pliktige til å levere bl.a. ved til Kobberverket. Landskapet ble avskoget i stort omfang på kort tid. Den danske kongemakta fraktet kobberet fra Trondheim rett til København med seilskuter. Kobberet inngikk i en merkantilistisk økonomi.

KALDT KLIMA OG FERDSEL

Hedmark er et innlandsområde, og et kaldt klima vinterstid preger både landskapet og menneskenes bruk av det. Jakt og fiske i værutsatte fjellområder har siden steinalderen krevd stor grad av tilpassing. Strengt vintre har redusert vekstsasjonen i jord-

bruket i innlandsbygdene, og deler av ressursutnyttelsen i utmarka har vært forberedt i vintersesongen og inngått i en syklus tilpasset den øvrige gårdsdrifta. Sleder og ski var viktige framkomstmidler. På islagte vassdrag i et frossent og snørikt landskap har nyttevarer som ved, slåttegras, myr- og kobbermalm blitt fraktet. Markedene ble lagt til islagte vann og elver. Eksempler er middelaldermarkedene på Domkirkeodden og Koppang i Østerdalen og Grundsetmarten ved Elverum fra midten av 1700-tallet. Bergverkstedene på Kvikne og på Røros var dristige etableringer i et fjellandskap der det knapt fantes veier. De var fullstendig avhengig av vinterferdsel.

Fjellområdene i nord ble brukt i stort omfang til å hente ut ressurser som var nødvendig for å overleve i jordbruksfattige områder. Det har vært fisket fra fiskevoller seint på høsten, og på innsjøene vinterstid. I fjelldalene har setring og reindrif vært drevet delvis hver for seg, side om side, og delvis i konkurranse om de samme ressursene. Rein- og seterdrift krevde oppfølging over store avstander. Store arealer ble benyttet til fangst, fiske og setring. Innmarsjen til utmarksressursene kunne være 4–5 mil.

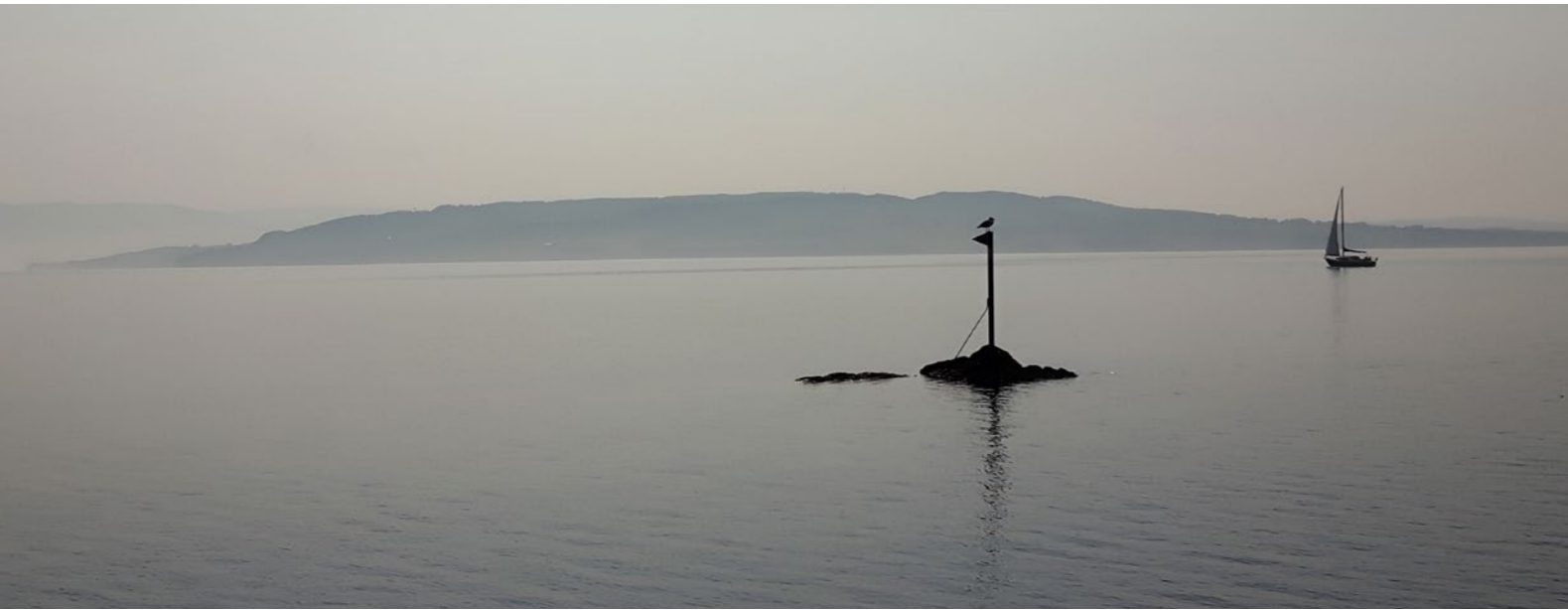
På 1600- og 1700-tallet ble kongevegene utbygd. Kongevegen mellom Oslo og Trondheim gikk øst for Mjøsa. Andre eksempler er den Wingerske og den Østerdalske kongeveg, samt kongevegene over Kvikne fra Tynset. Elver og innsjøer inngikk i reiserutene der landskapet gjorde det lettere å ferdes på vann. Sundsteder og skysstasjoner ble anlagt på naturgitte ferdslsknutepunkt.

GRENSEFYLKE

Den lange grensa mot Sverige har satt mange kulturhistoriske spor. I nord har sørsamene siden jernalder veidet og drevet med rein i store områder på begge sider av det som seinere ble dagens riksgrense mot Sverige. I skogområdene i sør innvandret skogfinnene på første halvdel av 1600-tallet. Etableringen av bergstaden Røros og Circumferensen ført til at store ressurser som kobbermalm, tømmer og andre nyttevarer ble flyttet på vassdragene over lange avstander, også på svensk side øst for Femunden.

Lasskjørere vinterstid. Sølen-massivet i bakgrunnen. Foto: Evald Langsjøvd

Helgøya ligger midt i Mjøsa – den historiske farleden i Innlandet. Foto: Øystein Lia, Innlandet fylkeskommune

Langs Glomma, den militærstrategiske landskaps-grensa mot Sverige, ligger det forsvarsverk og skanser fra Elverum i nord til Kongsvinger i sør. De første militære skiavdelingene kom til Østerdalene på 1600- og 1700-tallet. Ved Kongsvinger festning er det en lang militærhistorisk kontinuitet fra Tråstad skanse fra 1650-tallet til etableringen av Vardåsen festning i 1901. I militærhistorien utmerker Kongsvinger seg med viktig nasjonal kart- og innmålingshistorie. Under andre verdenskrig gikk det flere flyktninge-ruter gjennom Hedmarks sørlige grenseskoger. Skog-finnenes lokalkunnskap som grenseloser var viktige.

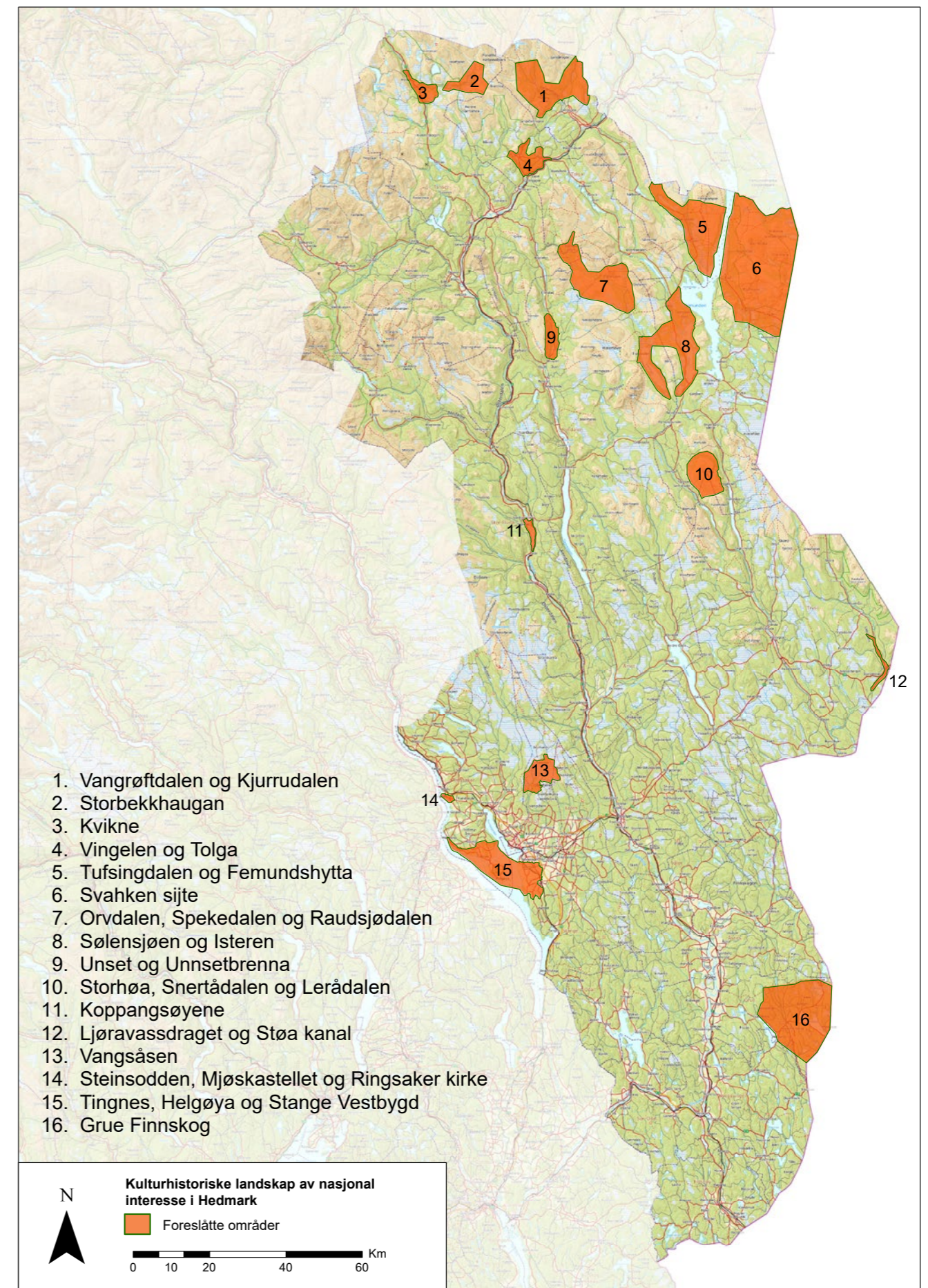
MODERNISERING, INDUSTRIALISERING OG DAGENS LANDSKAP

Endringene på landsbygda som omlegginga fra sjøl-bergingsjordbruk til salgsjordbruk, er en del av det som blir kalt «Det store hamskiftet». Særlig på Hedmarken og i Glåmdalen førte hamskiftet til urbanisering og befolkningsøkning. Fra midten av 1800-tallet satte teknologiske nyvinninger, mekanisering i landbruket, bedre infrastruktur og industriell foredling av jord- og skogbruksprodukter tydelige spor i landskapet. I samme periode førte jernbanebyggingen fram til Eidsvoll til økt dampskipstrafikk på Mjøsa, der jord- og skogbruksprodukter effektivt ble fraktet. Etter hvert som jernbanen kom nordover, ble Hamar et viktig knutepunkt både for Østerdals- og Dovrebannen. I mange bygdesentre ble sentrum flyttet nærmere jernbanen der de ble stasjonsbyer med ny arkitektur. Byer ble utvidet og tettsteder vokste fram nær møller, brennerier, slakterier og trevare- og møbelindustri. Industriproduktene fra primærnæringene ble knyttet til markedsøkonomien.

Hedmark har de største skogarealene i landet, og fløtinga på elvene ble mer og mer omfattende. I vassdragene ble det anlagt mange fløtingsdammer.

I Hedmark har andelen sysselsatte i primærnæringen ligget over gjennomsnittet i Norge. På Hedmarken var det store klasseskiller mellom storbønder og husmenn. Dette var trolig det området der husmannsvesenet varte lengst. I Østerdalen og Glåmdalen var forskjellene store mellom skogsbaroner og skogsarbeidere. Alf Prøysen og Hans Børli har i sine forfatterskap synliggjort klasseskillene. I 1927 fant en av landets skarpeste arbeidskonflikter sted ved Brattveltdammen ved elva Julussa nord for Elverum. Streikende fløtere sto mot streikebrytende fløtere som fikk politibeskyttelse. De store forskjellene og fattigdom blant småkårsfolk førte til at Hedmark politisk kalles «det røde fylke». Forsamlingshusene i bygd og by er fysiske spor i landskapet etter organisasjonslivet i denne perioden.

Siste halvdel av 1900-tallet ble starten på en økonomisk oppgangsperiode med bl.a. driftsendringer i jordbruket. Jordbruket er holdt godt i hevd i det sentrale jordbruksområdene, og åkerlandskapet er blitt tilpasset større maskiner. Det er økende interesse for å satse på lokalmat og å ta vare på gamle bygninger. I marginale områder er det nedgang i antall bruk. Seterområder gror igjen som følge av driftsendringer og nedleggelse. Store samferdsels-tiltak preger landskapet i deler av Hedmarken, Elverumsområdet og Kongsvingerregionen. Turisme og friluftsliv har satt spor i skog- og fjellandskapene i form av store hyttefelt med skiløyper, alpinbakker og omfattende infrastruktur.

Del 2

Omtale av de enkelte landskapene

1.	Vangrøftdalen og Kjurrudalen	15
2.	Storbekkhaugan	20
3.	Kvikne	24
4.	Vingelen og Tolga	28
5.	Tufsingdalen og Femundshytta	32
6.	Svahken sijte	36
7.	Orvdalen, Spekedalen og Raudsjødalen	40
8.	Sølsjøen og Isteren	44
9.	Unsetgrenda og Unnsetbrenna	48
10.	Storhøa, Snertådalen og Lerådalen	52
11.	Koppangsøyene	56
12.	Ljøravassdraget og Støa kanal	60
13.	Vangsåsen	64
14.	Steinsodden, Mjøskastellet og Ringsaker kirke	68
15.	Tingnes, Helgøya og Stange Vestbygd	72
16.	Grue Finnskog	76

1. Vangrøftdalen og Kjurrudalen

Seterlandskap i fjelldaler

Os kommune

Areal: 166,8 km²

Området ligger i landskapsregion: 14 Fjellskogen i Sør-Norge (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

I Nord-Østerdalen strekker Vangrøftdalen og Kjurrudalen seg henholdsvis vest- og nordover fra Dalsbygda i Os kommune. Setrene ligger i bjørkeskogbeltet opp mot fjellet på ca. 720 – 900 moh.

Området ligger innenfor buffersonen til verdensarvområdet Røros bergstad og Circumferensen.

BESKRIVELSE

Vangrøftdalen og Kjurrudalen er et unikt seterlandskap med rundt 100 setre og dyr på utmarksbeite. I 2021 var det mjølkeproduksjon på 26 setre. De fleste aktive setrene ligger i Vangrøftdalen, mens flere av setrene i Kjurrudalen har tilknytning til de samme eierne, og brukes til slått eller beite. Beiting holder landskapet åpent og ivaretar den rike vegetasjonen.

Kupert seterlandskap i Vangrøftdalen. Foto: Yngve Rekdal, NIBIO

Sidet trønder- og nordlandsfe (STN) på frodige Ryggjeltengen ved Fosskleiva. Foto: Randi Brænd

Gjennom generasjoner har områdene blitt utnyttet til beite og produksjon av fôr. I tilknytning til seter-vollene ligger flere slåttebuer og løer. Høyet ble fraktet hjem til gardene og brukt til vinterfôr. Noen slåttearealer blir fortsatt slått.

Området ligger i det geologiske Trondheimsfeltet som består av kalkrike kambrosilurbergarter. Dette gir grunnlag for et godt jordsmonn og en svært rik vegetasjon. Området er kjent som et av de botanisk rikeste seterlandskapene på Østlandet med mange kravfulle plantearter. En rekke kulturbetingede arter

som er nasjonalt eller regionalt truet finnes her. Elvene i de to dalene heter Vangrøftåa og Kjurua.

Spesielt for dette området er at det hører flere setre til hver gard. En gard kunne ha fire til seks setre hver, vanligvis ei vårseter og ei høstseter nær bygda, og to sommersetre, ei i Vangrøftdalen og ei i Kjurrudalen. Det ene året slo de slåttene i den ene dalen og setret i den andre, og neste år motsatt. Grunnen til at de drev vekselbruk var for å utnytte ressursene best mulig. Når områdene ble brukt vekselvis, fikk både beitemarka og slåttene hvile et år for å hindre at vollene ble utarmet. Når alle seterbrukerne vekslet

på likt, fikk en holdt beitedyra unna utmarksslåttene de årene det skulle slås. Bruken var strengt regulert, og seterlandskapet var dermed inndelt som et mosaikklandskap. Denne vekselsbruken, og den ressurskrevende flyttinga mellom setrene, viser at utmarksressursene var viktige for å kunne leve på gardene i bygda.

Mange av gardene har fortsatt to til tre setre med bebyggelse. Bygningsmiljøet i seterdalene er unikt og har et betydelig antall verneverdige bygninger. Den tradisjonelle byggeskikken er spesielt godt ivarettatt,

og her finnes mange kulturminner fra ulike tids-epoker.

Et setertun består ofte av et seterhus, et fjøs, ei avkjøling og ei eller flere løer. Typisk for seterstua er at den er lang og smal med et skjæle i midten, og masstu og sengerom/oppholdsrom på hver side. Inngangsdøra er i skjælet. Masstu og sengerom er som hovedregel lafta av tømmer, mens skjælet er i grovt bindingsverk med stående bordkledning utvendig. Karakteristisk er «båsmuren» som er en lokal variant av skorstein. Da er pipa murt utenpå huset, og gruva er en nisje i veggene og ut i pipa. Avkjølinger er

bygninger som står over en bekk eller et oppkomme for kjøling av mjølk. Fram til begynnelsen av 1900-tallet var det vanlig å holde flere typer dyr på setra. På setervollene står det derfor, i tillegg til kufjøs, fortsatt noen grisehus, geitefjøs, sauefjøs, kalvefjøs og staller.

Foruten bygninger på setervoller og i utmarka, finnes det spor av annen ressursutnyttelse. Fossgruva, sør i Vangrøftdalen, ble drevet en kort periode tidlig på 1800-tallet og på starten av 1900-tallet. Det finnes tydelige spor etter gruva i landskapet, og stallet og krutthuset som hørte til er restaurert. Ved fossen er det rester etter kraftverket som sto ferdig i 1911 som ga strøm til gruveheis, vannpumper og en kompressor til drift av boremaskiner og litt lys. I en lengre periode gikk hovedtransportåra fra Bergstaden Røros til Trondheim gjennom Vangrøftdalen fordi vegen gjennom Gauldalen var for dårlig. Derfor finner vi navn som Byvegen og Bysletta i Vangrøftdalen.

LANDSKAPSKARAKTER

To brede elvedaler på hver sin side av Garåhøgda er definerende for landskapet. Kombinasjonen av rikt beite, aktiv setring og velholdt seterbebyggelse gjør at landskapet har høy verdi både biologisk og kulturhistorisk, og samspillet mellom de ulike landskapselementene er tydelig. Landskapet er fortsatt sterkt preget av intensiv beiting og slått gjennom århundrer og har flere sjeldne arter. Det er få moderne tekniske inngrep.

NASJONAL INTERESSE

I dette landskapet er utviklinga av seterbruket gjennom tidene godt synlig. Her er det mange setre som fortsatt er i aktiv drift, mange bevaringsverdige bygninger som viser den regionale byggeskikken og unikt artsmangfold som følge av beiting og slått. Her er også tydelige spor etter gruve drift innenfor Circumferensen.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Landskapet ligger innenfor buffersonen til verdensarvområdet Røros bergstad og Circumferensen og Vangrøftdalen-Kjurrudalen landskapsvernområde. Det vises til gjeldende verneforskrifter og forvaltningsplaner.

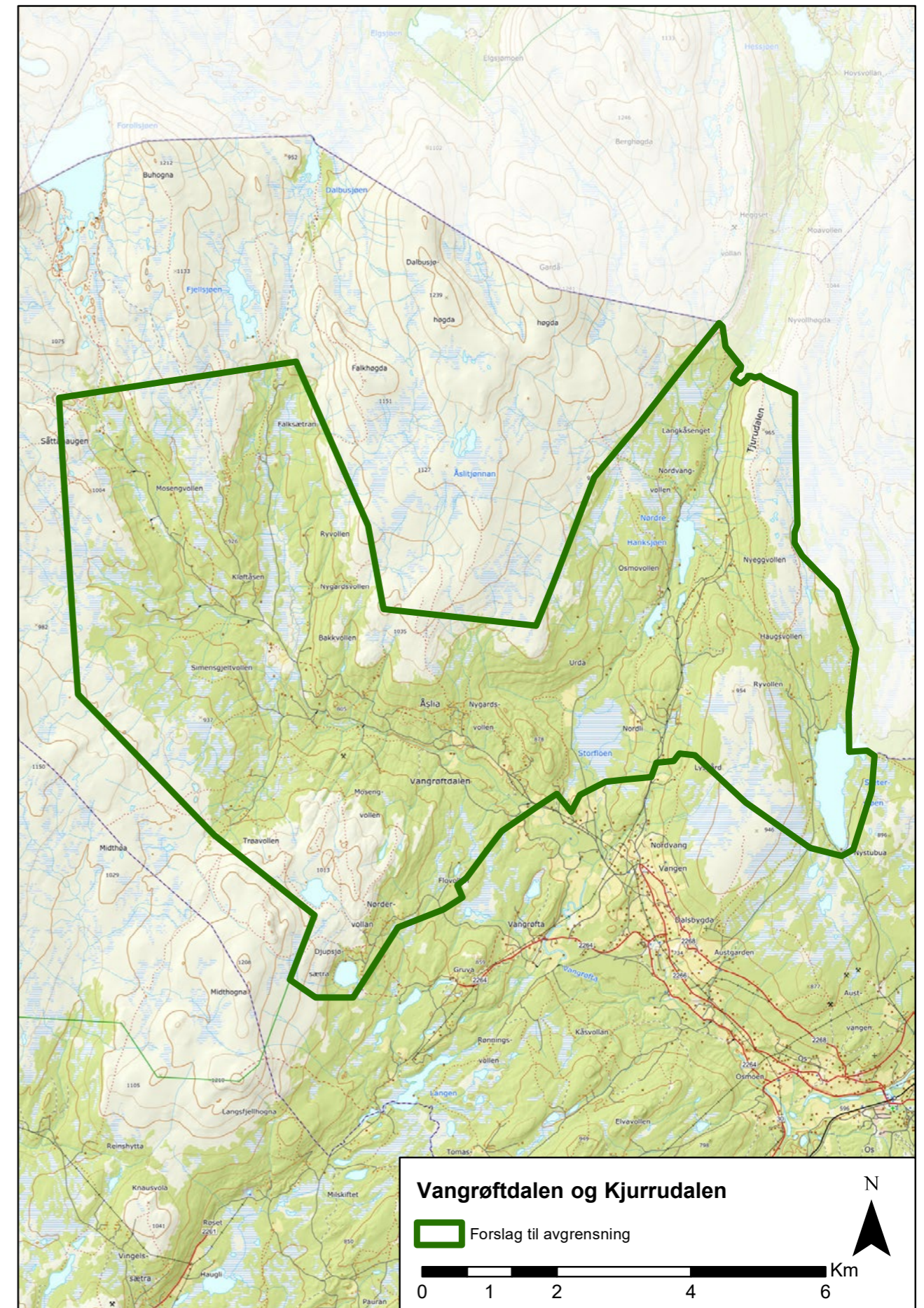
Landskapet, med tilsvarende avgrensning, er siden 2009 med i den landsomfattende satsingen «Utvalgte kulturlandskap i jordbruket», en tilskuddsordning basert på spleiselag mellom landbruks-, natur- og kulturmiljøforvaltningen i Norge. Satsingen er et samarbeid med grunneiere i området, og det er utarbeidet egen forvaltningsplan.

Gårdbrukere eier ofte flere setre. Det er derfor utfordrende at det blir mye arbeid pr. eier for å vedlikeholde bygningsmassen.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning innenfor dette landskapet er:

- > Forollhogna nasjonalpark har gitt ut en byggeskikkveileder i samarbeid med bl.a. fylkeskommunene som gjelder for bygninger i seterlandskap i Forollhogna nasjonalpark og tilliggende landskapsvernområder. Ved istandsetting og nybygging bør denne legges til grunn slik at blant annet særtrekk i den lokale byggeskikken videreføres.
- > Landskapet gror igjen dersom beitettrykket ikke er høyt nok, så det bør stimuleres til at det skal være attraktivt for bøndene å ta med dyra til seters.

Frodig i Enmolægret nord i landskapet. Foto: Amund H. Steinbakken, SNO

2. Storbekkhaugan

Et glemt samisk beite- og jaktområde i skjæringspunktet mellom to kulturer

Tynset kommune

Areal: 51,8 km²

Området ligger i landskapsregionene: 14) Fjellskogen i Sør-Norge og 15) Lågfjellet i Sør-Norge (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Området ligger i Forollhogna nasjonalpark nord i Tynset kommune. Det ligger øst for Kvikne og strekker seg fra Svartsjøen i vest til Enmolægeret i nord og til grensen til Tolga kommune i øst. Landskapet er omgitt av fjelltopper i nord, øst og sør.

BESKRIVELSE

Sentralt i landskapet er elva Ya som strekker seg fra høyfjellet i Forollhogna nasjonalpark, gjennom istidsavsetninger, ravedaler og seter- og bosetningsområder. Ya renner vest for området ut i storelva Orkla ved Yset på Kvikne. Omgitt av store elver og jordbruksbygder har området alltid vært lett tilgjengelig for folk. De samiske boplassene ved Storbekken, en sideelv til Ya, ligger på tørre rygger av løsmasser. Plasseringen på Storbekkhaugan er typisk for samiske boplasser – tørr grunn, god trekk, tilgang på vann og brensel, god utsikt og lite snø. Dette er faktorer som er viktige i et mobilt hverdagsliv basert på reinsdyrenes premisser.

Historiske kilder forteller at Forollhognaområdet ble tatt i bruk av samer på begynnelsen av 1800-tallet. Den gang vandret samiske reindriftsgrupper inn fra nord og øst. Stedsnavn, kulturminner og tradisjoner forteller likevel at samer også hadde brukt området tidligere. I perioden før samene kom tilbake hadde det vært drevet seterdrift i fjellområdet. Utfordringer knyttet til rein som beitet på setervoller og slåtte-myrrer eskalerte utover 1800-tallet.

Etter at reinbeitedistriktene ble opprettet i 1894 (og med videre bestemmelser i 1897), ble samene i praksis fratatt retten til å drive i området og den samiske bruken opphørte. Samene flyttet herfra, og for mange endte det med tragedie. Forarbeidene til disse lovene omfatter blant annet en rekke intervjuer utført i 1889 av den statlige utnevnte Lappekommissjonen. Her er flere av samene i Forollhognaområdet intervjuet, bl.a. Margrethe Nilsdatter som sammen med mannen John Tomassen hadde gammeboplass på Storbekkhaugan.

I 2009–2012 gjennomførte Kvikne nasjonalpark-senter kulturminneregistreringer i Forollhogna, blant annet for å gjenfinne boplassene omtalt i lappekommissjonens tekster. Det ble påvist samiske boplasser både på Trøndelagssida og Hedmarkssida av fylkesgrensa, gjenregistrert offersteder og trøplasser

ble gjenregistrert og det ble funnet beingjemmer – en ny funnkategori i området.

Beingjemmer finnes nær samiske boplasser, og er knyttet til reindrift. Disse kan ligge i bergsprekker, sprekker mellom større steiner, i små røyser eller i kilder nær boplassene. I tillegg til at det var praktisk og hygienisk å samle bein, var denne skikken knyttet til reinslykken. Dersom beinene lå spredt og ikke samlet virket dette negativt på å få samlet reinen. Øverst på beindepoene ble det av og til plassert et reingsgevir som symbol på ledereinen.

Boplassene på Storbekkhaugan ligger alle samlet på småkoller og rygger mellom sidebekkene til Storbekken sørvest i området. Ildstedet fra en teltgammetuft på en av småkollene her ble C14-datert til vikingtid, 8–900-tallet e.Kr. Det ble videre registrert to gammetufter, en geitegamme, to mjølkegroper, en murt steinkjeller, burtuft, kaldkilde og en bekkkjøl med steinhelle fra nyere tid. Den murte steinkjelleren er tolket å være et kjøttgjemme fra nevnte John Tomassen. Han var tidlig ute med å med å gå over til kjøttproduksjon framfor mjølk.

På Storbekkhaugan er det altså på samme sted sikker informasjon om både ett av de eldste samiske boplassområdene i hele det sørsamiske området, og

Ennå trekker det rein ved Storbekkhaugan. Foto: Amund H. Steinsbakken, SNO

boplasser fra 1800-tallet, 1000 år seinere. Det finnes i dag mange eksempler på samisk bosetning i Trøndelag og Sør-Norge fra jernalderen.

De samiske boplassene ligger kun en kilometer fra et fangstanlegg på opptil 750 fangstgroper. Disse ligger i et sammenhengende system som strekker seg over 20 km fra øst til vest og 30 km fra nord til sør. Innenfor KULA-området er det langs Ya og Bratthøbekken registrert omtrent 170 fangstgroper i et sammenhengende system. Fangstanleggene ligger på morenerygger parallelt med vassdraget. Fangstanlegg av denne størrelsen dateres ofte til middelalder, men det kan ikke utelukkes at deler av anlegget kan være eldre.

Nærheten til seterområdene på Grøntjønnan og den norrøne jernalderbygda på Kvikne gjør at det er usikkerhet omkring fangstanleggenes etniske tilhørighet.

Fram til i dag har bosetningsspor i utmark i dette området i stor grad blitt forklart med utgangspunkt i bondebefolkningen. Det samme gjelder spor etter aktivitet i utmarka, og spesielt fangstvirksomheten. Når vi i dag begynner å få dokumentasjon på at samer har bebodd disse fangstområdene også i jernalderen, åpner det for at de også har hatt en rolle i den storstilte masseutryddelsen av villrein som foregikk i vikingtid og tidlig middelalder. Nettopp ved Storbekkehaugan er forbindelsen mellom samiske boplasser og reinfangstanlegg spesielt tett. Slike fangstanlegg blir tradisjonelt knyttet til norske bønders utmarksbruk, til tross for at det er få klare bevis for hvem som faktisk drev fangsten. De samiske bosetningssporene har fram til nylig blitt oversett, enten på grunn av nasjonalistiske holdninger på 1900-tallet, eller at det har tatt tid å påvise dem i felt. Den norske utmarksvirksomheten har uansett vært svært viktig for bøndene i området, med omfattende seterdrift ved Grøntjønnan og Svartsjøen, villreinjakt og gruvedrift ved Kvikne kobberverk.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet preges av åpne fjellsletter, U-daler og avrundede formasjoner med våtmark, eskere og mange små vann. Varierte grunn- og vegetasjonsforhold har gjort området omkring elva Ya til et attraktivt samisk bosetnings- og aktivitetsområde. I denne frodige og vide dalen har landskapets karakter konsentrert aktiviteten.

Elva renner gjennom et flatt og vidt område i Grøntjønnan naturreservat, preget av setervirksomhet i århundrer. Løsmasseavsetningene her har gitt gode muligheter for grasproduksjon, så vel som etablering av fangstanlegg. Nedenfor Grøntjønnan

renner Ya gjennom en bratt ravine og ned i berget. De bratte dalsidene har til alle tider vært styrende for hvor folk og dyr kan bevege seg, og har gitt gode muligheter for strategisk fangst av villrein.

NASJONAL INTERESSE

Storbekkehaugan viser tidsdybden i det samiske landskapet i Forollhognaområdet. Her er det registrert spor etter samiske boplasser fra både yngre jernalder og 1800-tallet. Området er nasjonalt viktig fordi det dokumenter tydelig samisk tilstedeværelse utenfor reinbeitedistriktene som ble etablert tidlig på 1900-tallet. Her finner vi noen av de sørligste samiske boplassområdene i landet. Boplassene ligger nær et svært omfattende fangstanlegg for villrein, noe som tyder på at massefangst har vært viktig for både samer og nordmenn.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Området er sårbart siden sjeldne sørsamiske automatisk freda kulturminner lett kan komme under press gjennom generelt økt ferdsel i utmark. En befolkning som har hatt sporløs ferdsel som en leveregel, etterlater seg sjeldne og sårbare spor.

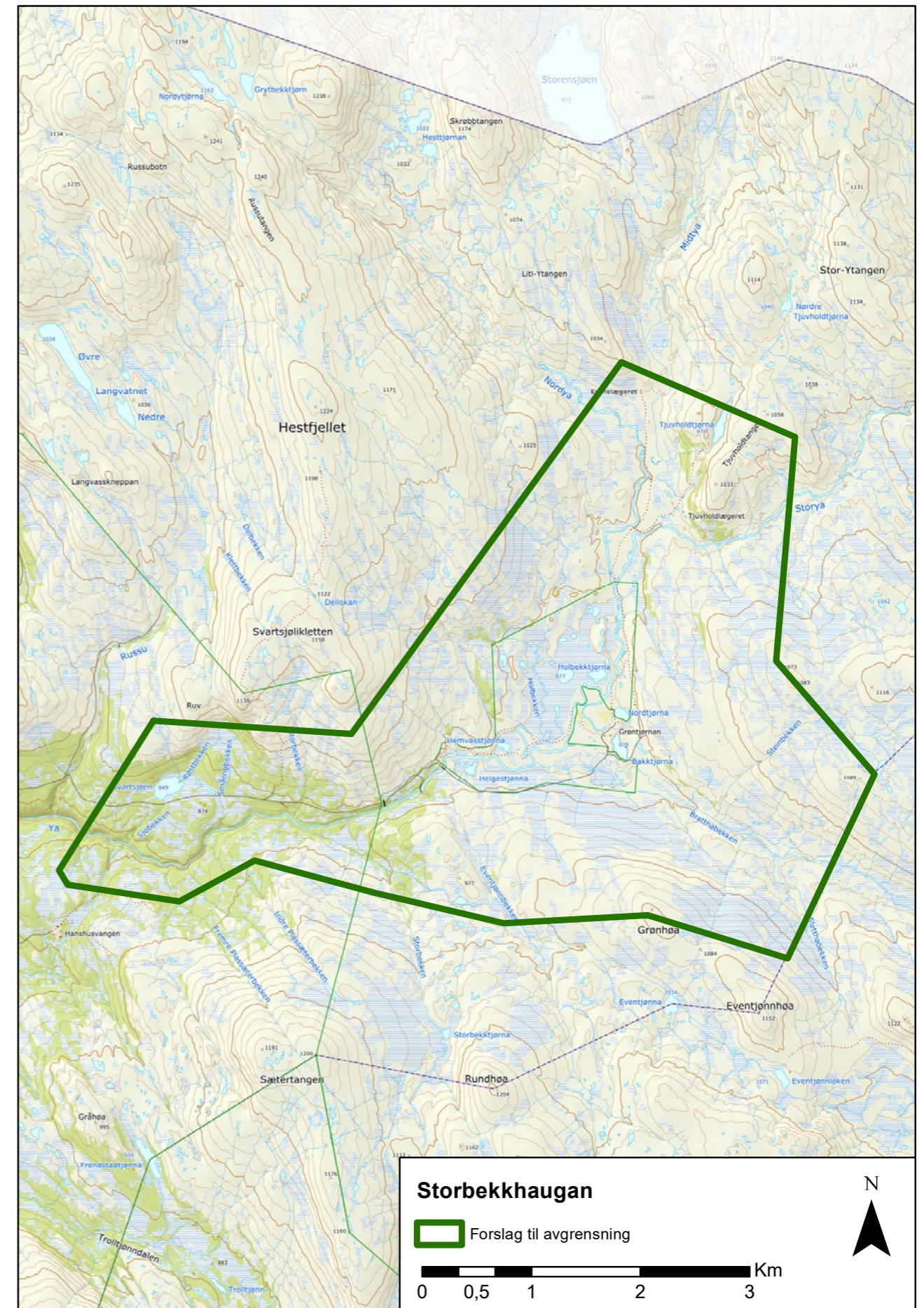
Hele landskapet ligger innenfor Forollhogna nasjonalpark, og den østlige delen ligger innenfor Grøntjønnan naturreservat. Her er det verneforskrifter og forvaltningsplaner som gjelder. Statsforvalteren har ansvar for verneområdene. Deler av området ligger også innenfor buffersonen til verdensarvområdet Røros bergstad og Circumferensen.

Det er mange sårbare kulturminner i området. Samiske kulturminner har en verdi i seg selv. Størst verdi får de imidlertid først når de blir tilrettelagte og gjort tilgjengelige for allmennheten.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette ramme for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning innenfor dette området:

- > Det kan bli behov for tilrettelegging som kanalisere ferdselen bort fra de sårbare kulturmiljøene.
- > Tilrettelegging og formidling er viktig for at kulturminner kan oppleves, brukes, gi mening og identitet og for å fortelle de samiske historiene. Det bør derfor legges til rette for dette.
- > Formidling kan kombineres med sikring av kulturminner, og dermed være en faktor som forhindrer skader på utsatte lokaliteter.

3. Kvikne

Gruvelandskap med røtter i jernaldersamfunnet

Tynset kommune

Areal: 32,9 km²

Området ligger i landskapsregionene: 15) Lågfjellet i Sør-Norge og 27) Dal og fjellbygdene i Trøndelag (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

KULA-området ligger i Kvikne, sør i Orkdalen, opp mot grensa til Trøndelag. I sør ligger Kaltberget, eller «Gruvefjeld» som er stedsnavnet på amtkartet fra 1821, og i nord, dalmøtet mellom Orkdalen og Yavassdraget.

BESKRIVELSE

Orkdalen er en høyfjellsdal som ligger orientert nord-vest-sørøst. Tydelige landskapsformer er dal- og elvemøtet mellom Orkla og Ya. På elveslettene i dalbunnen danner Ya og Orkla et nes. Orkla renner nordover. Området ligger innenfor Trondheimsfeltet i den kaledonske fjellkjede. Orkdalen er også en jordbruksdal. Vegetasjonen i dalsidene domineres av bjørk og gran. Ya renner ned gjennom et gjel i en sidedal fra øst. I sør ligger Kaltberget. Langs Kaltbergets vestre fot, på østsiden av Orkla, ligger Kongevegen.

I Orkdalen er det dyrket mark på elvesletter og langs nordøstre dalside. Jordbruksdrifta har, i et stort

Rikt jordbrukslandskap langs Orkla. Småbrukene i forgrunnen er tidligere gruvearbeiderplasser. Foto: Nilsson Cinematics

De gulrøde berghaldene er synlige elementer i landskapet. Foto: Nilsson Cinematics

område fra Fredstad i nord til Skogstad i sør, fjernet gravhauger og gravfelt fra både eldre og yngre jernalder. Gravfeltene lå på elvesletter, langs Kongevegen og på dalsida. De eldste gårdene ligger i de solvendte midtliene der næringsrik vitringsjord og skifermorene først ble dyrket opp. Yngre gårder ligger i dalbunnen. På brinkene langs sideelvene som Svervja og langs Ya, viser fangstanlegg at gårdenes ressursgrunnlag også ble hentet fra utmarka.

På høyfjellet, 15 km sør for Kvikne i Sandbekkdalen – vest for Brubakk ved Kvikneskogen, ligger et klebersteinsbrudd fra førromersk jernalder. Her står fortsatt 3–4000 grytekaremner på fjellknauser av kleberstein, og steinbruddet har en bruksperiode på noen århundrer. Det er unikt i norsk arkeologi. På Grøtberget på vestsida av Kaltberget ligger nok et klebersteinbrudd. Der står 60–70 gryteemner hugget i en bergvegg, og det er hauger med klebersteinavfall rundt Grøtberget. «Industrialisering» av utmarksressursene nær Kvikne begynte allerede for 2400 år siden. Trolig samarbeidet bøndene ved Kvikne og jegere på fjellet om produksjon og transport av klebersteinsgrytene.

Trondheimsfeltet, med omdannet kambrosilursk skifer og magmatiske bergarter, har vært forutsetningen for utnyttelsen av ressursene. Kisutfellinger har gitt grunnlag for kobberkis. I 1629 ble det første kobberet funnet på østsiden av Kaltberget. Kopper-

verket ble etablert 5 km sørøst for dagens Kvikne i 1630 – 14 år før kobberfunnene på Røros. De eldste gruvene fikk navn «Gabe Gottes» (Guds gave) og «Segen Gottes» (Guds velsignelse, Prestens gruve), og en administrasjons plass, Gruvehagen, ble etablert nær gruvene. Yngre gruver som «Nysjakta» ble lagt nær de gamle. Langs gruvebakkene finnes ruiner etter hjulhus, kjerrater (vendehjul), irrigasjonssystem med dreneringsbækker og damanlegg. Ved «Nysjakta» står en stallruin med plass til 200 hester. Landskapet preges av store gulrøde berghaldere (malmfattige gråberghauger som er tippet utenfra gruvene), gjenraste gruveinnganger og Gruvehageplassen (småbruk med jorder).

Om sommeren ble kobbermalmen fraktet med hest ned til smeltehytta ved Yset. Veggen gikk langs Kaltfjellet i nord. Om vinteren ble malmen kjørt på isen langs Ya. Flere smeltehytter tilhørte kobberverket. Allerede i 1657 var området avskoget, og smeltehyttene flyttet lengre ned langs Orkdalen. Først til Svervja, så Børli, Brevad og Innset. Den best bevarte smeltehytta ligger ved Nåverndalen, en drøy kilometer over Trøndelagsgrensa. Den er bygget etter tysk modell. Malmtransporten ble flyttet over på prammer på Orkla. Kobberet ble fraktet til Trondheim, og mat og nyttevarer ble brakt tilbake.

Etter kobberfunnet på Kvikne, holdt Christian IV takkegudstjeneste i alle kirker i Danmark og Norge.

Kongen besøkte sjøl Kvikne 27.-28. juli 1635. Han planla å bygge en bergstad. Dette ble ikke realisert, men gruvearbeiderne fikk bygge egne plasser mellom Kvikne og dalsidene i Grøtli på vestsida av Kaltberget. Det mest sentrale området lå på Yset, og ble kalt Kvikneplassen. Noen av plassene lå langs kongevegen. Ved salg av kobberverket i 1794, inkluderte dette 64 verksplasser! Gruveingeniører fra Tyskland, adelskap fra Trondheim og embedsmenn bodde på storgårdene nede i dalen. Gruvedirektør Lorentz Lossius overtok i 1635 Vollan gård. Christian IV fikk også bygget ny kirke. En tømmerlaftet korskirke erstattet i 1654 stavkirken på Veen som var blitt for liten.

Kobberverket på Kvikne var det første av betydning, og ett av til sammen seks kongelige kobberverk nord på Østlandet og i Trøndelag. Danskekongen finansierte og administrerte gruvedriften i 20 år. Det ble investert stort i kapital fra kongelig hold og i fagkunnskap fra Tyskland og Sverige. Privilegier og rettigheter til å drive på vegne av Kongen ble seinere gitt til privat adel. Kongen skattla det ferdige kobberet. Kongen påla bøndene hardt arbeid og omfattende leveringsplikt av nyttevarer. Kull, tømmer og mat ble levert fra Trondheims len, Romsdalen, Gudbrandsdalen, Solør, Jämtland og Herjedalen. Dette førte til lokale protester og til at flere bønder solgte plassene sine. Gruvene var fulle med giftig arsenkis og gjorde arbeidsforholdene helseskadelige. Likevel økte befolkningen på Kvikne og Innset fra begynnelsen av 1600-tallet. Folketallet i 1660 var omtrent 800 personer.

Siden gruvesjaktene ble for store, og de bærende konstruksjonene for spinkle, raste «Gabe Gottes» sammen i 1677. Etter industrispionasje mot svenske gruver, ble driften gjenopptatt i 1710. Da med Norges første vannhjul til steinheising og vannlensing. Stordrift i gruvene opphørte etter storflommen – Storfosen i 1789. Etter dette ble ikke gruvene gjenoppbygget, men gruvedrift i liten skala foregikk likevel fram til 1915.

Med de norske kobberfunnene ble det dansknorske kongeriket sjølberga. På 1600-tallet hadde europeiske stormakter en proteksjonistisk økonomi. Sjølprodusert kobber var fundamentalt for tvillingmonarkiets økonomi og forsvar. Kobberet ble eksportert ut av Norge, og det ble brukt til kanonproduksjon, til mynter og til tak på slott og kirker i Danmark, Holland og Tyskland.

LANDSKAPSKARAKTER

Hovedstrukturen i landskapet er en nord-sør gående høvfjellsdal der tydelige landskapsformer er dalmøtet

og neset hvor Orkla og Ya møtes. Orkla renner i dalbunnen i en U-dal, mens Ya renner i en V-dal gjennom et elvegjel. I Kaltbergets sørøstlige del, ligger de geologiske ressursene som har vært grunnlaget for framveksten av Kviknesamfunnet. Kleberstein og kobberkis har vært forutsetningen for produksjon av steingryter i massetak og kobber i gruver og smeltehytter. Ved foten av Kaltberget i øst, ligger kongevegen og verksplassene etter arbeiderne. Nordover går Kongevegen ned i Orkdalen gjennom jordbruksområder forbi gravhauger, kirkested og storgårder.

NASJONAL INTERESSE

Kvikne kobberverk var på 1600-tallet tvillingmonarkiet Danmark-Norge sitt første betydningsfulle kobberverk. Kobberfunnene var avgjørende fordi den nordiske rivalen, Sverige, hadde betydelig større kobberressurser. Christian IV tok direkte kontroll over utbygning, administrasjon og distribusjon av kobberressursene i Kvikne. Tysk bergverkseksperitise ble benyttet, og Midt-Norge var viktig i tvillingmonarkiets krigs- og handelsøkonomi. Kobbergruvene, smeltehyttene, korskirken og verksplassene på Kvikne vitner om den dansknorske kongemaktens administrative anstrengelser, og oppgangstider og befolkningsøkning for fjellbygda Kvikne.

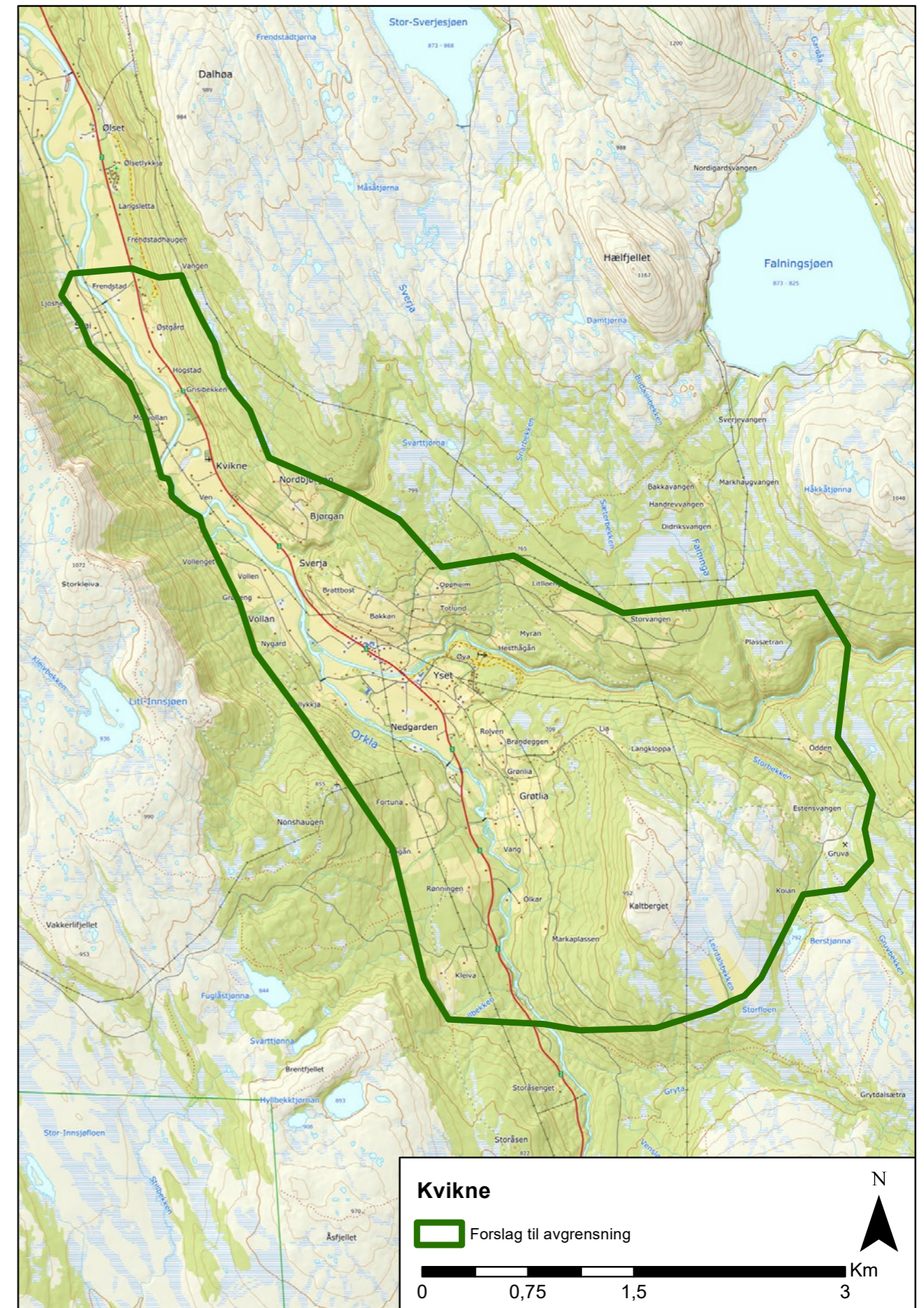
SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Landskapet er sårbart for gjengroing og forfall, da området rundt Kvikne kobberverk i stor grad er forlatt. Når naturen tar tilbake gruveområdet, transportveger og verksplassene, blir historien glemt. Det er viktig at verksplassene i Grøtli, og storgårdene på dalsida og elvesletter fortsatt kan oppleves i et åpent kulturlandskap.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Retningslinjer, hensynssoner og generelle bestemmelser bør utarbeides for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Det bør stimuleres til fortsatt jordbruksdrift i de mest sentrale områdene i landskapet for å hindre gjengroing, slik at verksplasser i Grøtli og sentralgårder i dalsida og på elvesletter forblir synlige.
- > Ny bebyggelse bør tilpasses den tradisjonelle i størrelse, form og plassering.
- > Det bør oppfordres til skjøtsel og formidlingstiltak knyttet til Kvikne kobberverk og klebersteinsbruddene i Grøtberget og Sandbekkdalen.

4. Vingelen og Tolga

Fjellbygder i Circumferensen

Tolga kommune

Areal: 50,4 km²

Området ligger i landskapsregion: 9) Østerdalene
(Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet ligger om lag 30 km sør-vest for Røros og vest for elva Glomma. Tettstedet Tolga ligger der den mindre elva Tolja renner ut i Glomma. Vingelen ligger vestenfor, rundt fjellet Kletten. Bygdene Vingelen og Tolga ligger innenfor buffersonen til verdensarvområdet Røros bergstad med Circumferensen.

BESKRIVELSE

Landskapet består av to høytliggende jordbruksbygder i skogsfjeldaler. Geologisk tilhører berggrunnen Trondheimsfeltet og domineres av fyllitt og kambrosilur. Dette gir grunnlaget for jordbruk såpass høyt over havet.

Bygdene Vingelen og Tolga er aktive jordbruksbygder, og ligger i hvert sitt landskapsrom. De to landskapsrommene deles av de skogkledde kollene Vangsåsen og Skomakaråskletten. Mellom Tolga og Vingelen går Gammelvegen, dagens riksveg 2258, og distansen mellom bygdene er omtrent ei mil. Gammelvegen er det historiske vegfarete som har bundet bygdene sammen. Før gruvedriften var det stort sett bare Vingelen som hadde bosetting.

Med kopperverkets etablering begynte ei ny tid med omfattende virksomhet som preget landskapet. Ny befolkning kom flyttende fra mange kanter for å få arbeid i gruvene, ved smeltehyttene, med vedhogst, kullbrenning eller transport. Nye bosettinger ble reist rundt smeltehyttene, blant annet på Tolga, og i de største skogområdene.

Vingelen ligger i en dal formet som en U oppunder fjellet Kletten i sørvendte ller, og med den trange seterdalen Gjeldalen i nordvest. I dalbunnen er det morenegrus med mektige smeltevannsavsetninger. Bygda Vingelen er i stor grad sammenhengende innmark. Skogen rundt jordbruksdalen domineres av bjørk med spredte furutrær. Det er eldre kulturmark, særlig i form av beiter, i de øvre delene av bygda mot Kletten. Kulturlandskapet i Vingelen representerer et helhetlig jordbrukslandskap med en rekke biologiske

og kulturhistoriske verdier. Bygda har i dag garder i drift med ku, sau og grasproduksjon. Lokalbefolkningen har hatt og har stor interesse for å ta vare på kulturarven.

Vingelen er et av landets høyest beliggende kirkesogn. Gårdsbebyggelsen i Vingelen ligger på 550–700 moh. Setergrendene ligger noe høyere, opp mot 850 moh. Allmannavegen er den eldste og mest brukte vegen gjennom bygda. Den går i rett linje fra Tynset-kirke, og ble brukt som ferdselsåre sommertid for folk med ærend nordover mot Nidaros og for pilegrimer. På Persjordet, sentralt vest i bygda, sto det ei middelalderkirke som ble revet like etter 1650.

Vingelen har ensarta gammel bebyggelse som ligger gruppert omkring de to eldste «gardkrullene» Vingelsgarden og Røe. Vingelen kirke fra 1880 ligger midt mellom dem. På 1800-tallet ble Vingelsgarden ofte omtalt som syv-bøndersgarden. Dette gjenspeiler at det den gang lå syv gårder tett sammen i et klyngetun. De mest typiske gårdsanleggene er lukkede firkanttun med umalte tømmerbygninger, stuebygning, sommerstue, stabbur og driftsbygning(er). Smie og kornbadstu ligger på grunn av brannfaren som regel for seg selv. Bygda har en konsentrasjon av enkle og forlengete østerdalsstuer, dessuten gamle og nyere kaffekvernbygninger. Fra slutten av 1800-tallet ble det vanlig å bygge toetasjes bygninger, for det meste en variant av trønderlåna med østerdalsstua delvis bygd inn.

Fôrressursene i utmarka med lauving har vært avgjørende for dyreholdet i bygda, og utmarksslåtter og slåttemyrer ble høsta langt til fjells. Utmarksslåtten tok slutt omkring 1920–30. Fortsatt beiter både storfe og sau i utmarka. I 1990 hadde 41 bruk i Vingelen seterdrift. I 2015 var det nesten halvert til 24 enkeltsetre og 2 fellessetre.

I en periode fram til 1835 var det gruvedrift på Kletten i Vingelen. Koppermalmen der var fattig, men siden avstanden ned til Tolga smeltehytte var kort og transporten derfor billig, så gruvedrift i Vingelen ble etablert.

Skogen rundt Røros ble raskt uthogd, og det ble billigere og enklere å frakte koppermalmen dit hvor det var tilgang på ved og kull. Innenfor Circumferensen

Utsikt over Vingelen. Foto: Trond Steinbakken

var det ni mindre hytteanlegg knytta til gruvedriften. Tolgen smeltehytte ble etablert i 1670, og var i drift i 200 år. Dette gjør Tolga til den lengst drevne desentraliserte smeltehytta i kopperverket sitt eie. På Tolga var det svær furuskog og et bra fossefall. Sideelva Tolja hadde stabil vannføring som kunne drive vasshjul og blåsebelger i smeltehytta. Selve smeltehytta var plassert litt nedenfor fossen, mens deler av anlegget lå der Malmplassen Gjestegård ligger i dag. Den store slagghaugen er nå bebygd, men den synes fortsatt som en 10–15 meter høy skråning mot Glomma.

Håndverkere av mange slag bosatte seg ved smeltehytta i «Gata». I 1750 var det 13 gardar på vestsida av Gata og 11 på østsida. Etter bare noen få tiår var det mer enn 400 bosatte rundt Tolgen hytteplass. De fleste bygde opp små gårder hvor de hadde husdyr for livberging i de tider da drifta av hytteanlegget var ustabil.

Ingen steder i Circumferensen var ferdselen større enn ved Tolga, der over 100 lass med kull per dag passerte på veg til Røros eller ble tippet av ved Tolgen hytte. Det førte til stor gjestgiver-aktivitet ved Tolgen hytteplass. Mange gardar langs Gata drev ferdasgårder med ekstra husly og staller for folk og hester. Denne aktiviteten ga grunnlaget for omfanget av bebyggelsen. Dagens kirke er andre generasjon, og ble bygget i 1840.

På Tolga er det bratt, og for å planere murte de som bosatte seg der terrasser i tørrmur. På de terrasserte arealene kunne de dyrke gras, poteter og andre grønnsaker. Tørrmurer ble også bygd for å støtte opp for veger, elveforbygninger og som platå for bygninger. Det kartlagt 118 murer på vestsida av Glomma i Tolga sentrum og nordover Erlia.

Mjølkekyr på beite i Tolga sentrum. Legg merke til steinmurene som terrasserer landskapet. Foto: Agnete Jovall, Innlandet fylkeskommune

LANDSKAPSKARAKTER

Vingelen er ei åpen fjellbygd med sammenhengende jordbruksarealer som ligger opp mot fjellet Kletten (1039 moh.). Bebyggelsen særpreges av gamle bygninger med synlig tømmer som står i firkanttun. Tettstedet Tolga er vokst fram rundt gruvesamfunnet ved smeltehytta. Her ligger garder oppover lia på tørrmurte terrasser. Gammel bebyggelse utmerker seg, og kirka på Tolga er et landemerke.

NASJONAL INTERESSE

Både Vingelen og Tolga er åpne jordbruksbygder med seterområder i god hevd og med mjølkeproduksjon. Her er et rikt kulturbetinget biologisk mangfold med mange verdifulle beite- og slåttemarkar med lang kontinuitet. Terrasseringen av landskapet på Tolga er unik. Det meste av bebyggelsen er gammel og i lokal byggeskikk, og Vingelen er ett av kjerneområdene for østerdalsstuer. Spor etter bergverk er tydelige på Tolga, og av de desentraliserte smeltehyttene knyttet til Røros bergverk, var Tolgen smeltehytte den som ble drevet lengst og endret landskapet mest.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

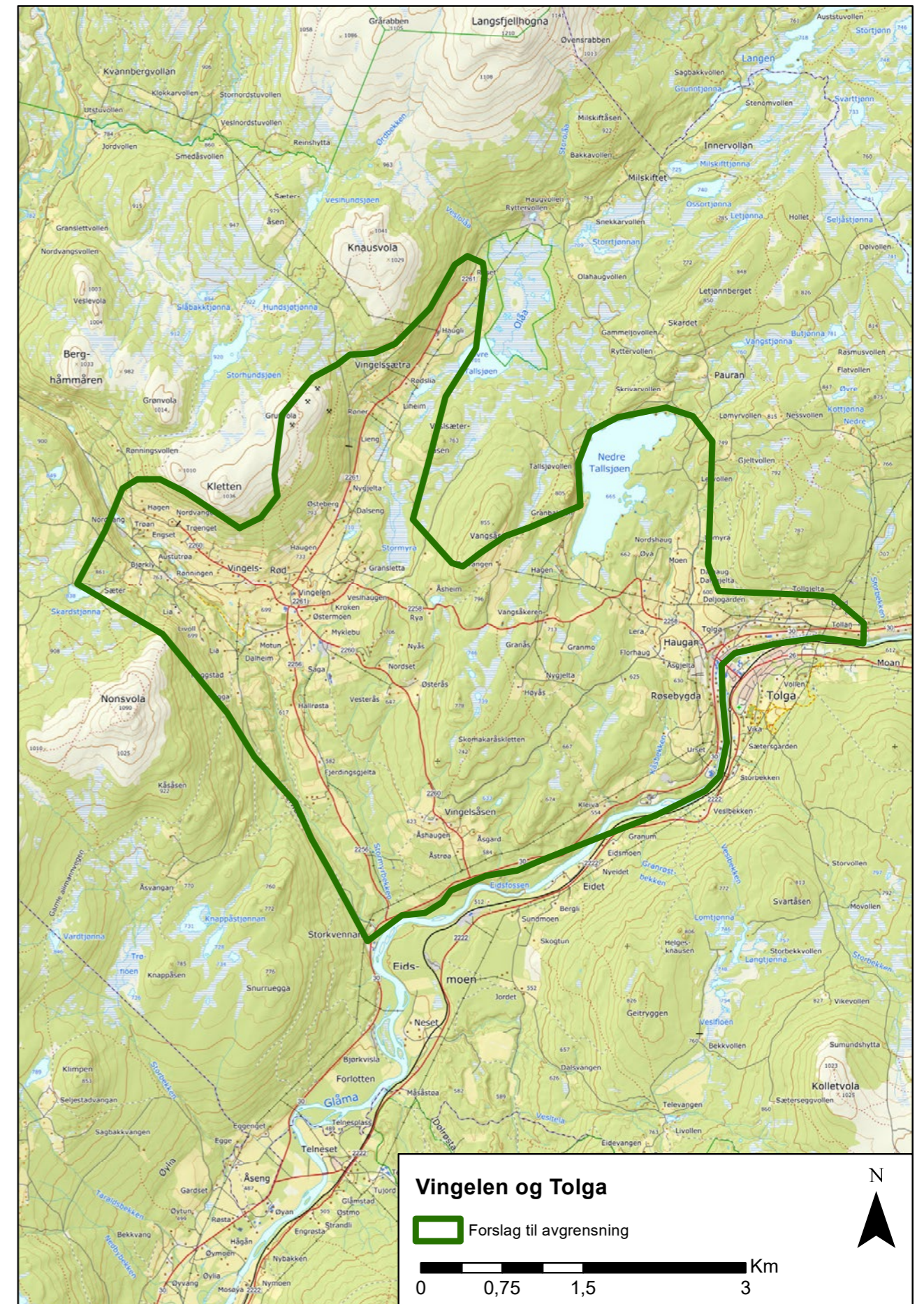
Hele landskapet ligger innenfor buffersonen til verdensarvområdet Røros bergstad og Circumferensen. Regional plan for Røros bergstad og Circumferensen inneholder retningslinjer for forvaltning. Vingelen er nasjonalparklandsby for Forollhogna nasjonalpark.

Landskapet er sårbart for gjengroing, og tendensen er at det blir mindre setring opp mot fjellet. Tørrmurene på Tolga er trua av gjengroing og utrasing.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Byggeskikkvegleder for Forollhogna inkluderer setre i Vingelen og skal legges til grunn ved tiltak på bygninger.
- > Det bør stimuleres til setring og beiting i utmarka.
- > Tørrmurene på Tolga bør sikres og de gamle kjøkkenhagene dyrkes.
- > De gamle bygningene bør tas vare på, og nybygg tilpasses.

5. Tufsingdalen og Femundshytta

Vinterled og industrilandskap

Os og Engerdal kommuner

Areal: 169,4 km²

Området ligger i landskapsregion: 13) Viddebygdene i Sør-Trøndelag og Hedmark (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet ligger sør for Røros i Trøndelag, og strekker seg sørøstover ned til norddelen av innsjøen Femunden, helt nordøst i Hedmark. Deler av verdensarvområdet Røros bergstad og Circumferensen ligger innenfor KULA-området. Mesteparten av området ligger dessuten innenfor buffersonen til verdensarvområdet.

BESKRIVELSE

Vintertransportrutene var de viktigste handelsrutene tilknyttet bergstaden Røros. Uten gode veger måtte det meste av handelen foregå vinterstid. Handels-

rutene gikk i terrenget. De fulgte skogsdalene langs frosne elver, myrer og innsjøer fra november til mai. Varene ble fraktet på sleder dratt av hester eller okser, og lasskjørerne kjørte i sporene til hverandre. Gjennom en streng og kald vinter var det en omfattende jobb å holde kjøretraseene åpne.

Vinterleden mot Falun gikk i dalbunnen ved foten av høyfjellet sørover fra Røros ned Mølmannsdalen, over Korssjøen, Litlkorsjøen og Siksjøen ned Tufsingdalen og over Femunden. I sørøstre del av KULA-området ligger Femundshytta – ei smeltehytte tilknyttet Røros Kobberverk. Femundshytta ligger mellom Tufsingdalen i øst, Femunden i vest og sør for Buhøgda i nord. Her finnes spor etter et gammelt industrilandskap ca. 1000 moh. Vinterleden gikk videre sørover over Femunden og svenskegrensa ved Drevsjø og ned langs Österdalälven i Kobberbärgslän forbi Mora til Falun. Denne delen av Vinterleden ble kalt for Kopperbergsleden.

Store deler av Vinterleden gjennom Tufsingdalen ligger innenfor Circumferensen til bergstaden Røros. Circumferensen var Røros Kobberverks opprinnelige rettighetsområde til mineraler, skoger, vassdrag og arbeidskraft. Rettighetene ble stadfestet av dansk-kongen i et privilegiebrev fra 1646. I privilegiebrevet ble det trukket en sirkel på fire gamle norske mil med sentrum i gruva på Øvre Storwartz.

Lasskjøring med hest vinterstid går i innlandsstrøk på Østlandet tilbake til yngre jernalder. Hundrevis av lasskjørere fraktet tusenvis av lass til og fra bergstaden Røros i løpet av bare en vinter. Handelsvarer var tømmer, kull, forrådsvarer, mat, salt, kobber og kobbermalm. Et følge kunne bestå av flere titalls lasskjørere. Vinterledene gjorde det mulig med gode forbindelser mellom gruvebyene Falun i Sverige og Røros i Norge. Den krevende transportruta var 85 mil tur retur. På godt føre med dagsetapper på 2–4 mil, tok turen ca. 6 uker. Fra gammelt av var det først og fremst bønder fra Härjedalen og Dalarna som kom med varer for salg mellom de svenske bygdene og Røros. Bøndene ble kalt forbønder fordi de kjørte «foror», eller lass, med hest og slede. Langs ferdsestegen bygde folk gårder og bosatte seg fast. Både ferdafolk og hester kunne hvile og få mat langs leden. Gårdene Sæter og Holla i Tufsingdalen i Os kommune,

og Korssjøen og Sevatdalen i Røros kommune var viktige ferdasgårder. Transporten av viktige varer til gruvesamfunnene foregikk fra 1600-tallet til 1880. Kulturimpulsene mellom norske og svenske bygder og gruvebyer økte som følge av gjensidig handel. Rørosdialekta inneholder mange svenske låneord. Ferdsestegen på vinterledene opphørte da jernbanen kom.

De fleste ressursene på Røros gikk med til gruvedriften. Gruvesamfunnet var avhengig av tilførsel av mat og nyttevarer utenfra. Røros Kobberverks handelsmonopol ble etter hvert uthullet. Etter en kongelig resolusjon ble den første Rørosmartnan holdt i 1854. På det meste bodde det 30 000 mennesker på Røros under martnan, militæret ble brukt som vakter og det ble handlet med bl.a. korn, mel, hester, fisk og brennevin. I tillegg ble det drukket, sunget, danset og fylt opp i fyllearresten. Samene satte sitt preg på både handel og folkeliv gjennom salg av reinsprodukter, tjære og håndverk. Med jernbanen endret handelen karakter med nye håndverkere og gjøglere. På 1960-tallet var det nedgang i interessen, men fra 1980-tallet har martnan blitt revitalisert rundt ferdasgårdene og forbonde-tradisjonen der svenske og norske forkjørerforeninger har en viktig kulturell rolle.

Lasskjørere på Siksjøen. Foto: Sigurd Svendsen

Transport over Femunden. Femundshytta og Flenskampen i bakgrunnen. Foto: Sigurd Svendsen.

Kobbersmelting krevde enorme mengder med trekull, og området rundt bergstaden ble tidlig hogd ned. Det minst arbeidskrevende var å flytte malmen ut til smeltehyttene i urørte skogsområder. Smeltehyttene ble definerende punkter for vinterledene. I 1738 forelå en fullstendig plan for oppføringen av Femundshytta ved Butjønnbekken på vestsiden av Femunden. Femundshytta sto ferdig i 1743. I folketellinga i 1801 var det 11 boplasser og 58 personer som jobbet der. Lang avstand mellom smeltehyttene og gruvene var typisk for bergstaden Røros. Femundshytta var en viktig ferdasgård for lasskjørerne, og den var i drift til 1822. Da skogen i området var hogd ned, ble drifta og bygningene flyttet til Drevsjø, sør for Femunden.

Femundshytta bestod av flere anlegg. Det var smeltehytteplassen, fem gårdstun, kjøreveger, kai-anlegg, steingjerder, vannhjul, kull- og tjeremiler, jorder og rydningsrøyser. Slagghaugene dominerer landskapet i dag, og av husene er det nesten bare tufter igjen. Det ble bygd store damanlegg på fjellet for å sikre vanntilførselen til ovnene. Likevel varierte vannføringen mye, og malmsmelting kunne bare foregå om sommeren og høsten. Malmtransporten til og fra Røros foregikk på vinterføre over Røragen og Feragen til Nordvika. Derfra ble malmen fraktet i pram til Femundshytta på sommerstid fram til 1801 da et lass ble tapt på sjøen. Siden ble all frakt foretatt vinterstid.

Foruten arbeidet for kobberverket, var fangst, fiske og marginalt jordbruk en del av livsgrunnlaget. Med samene fikk smeltehytteansatte handlet til seg reinskinn, -kjøtt, -mjølk og håndverksprodukter. Dette industrilandskapet vitner om hard ressursutnyttelse og tradisjonell bosetning i et område med krevende vilkår. På et platå over Smeltehytteplassen ligger Lekebyen, en miniatyrby av stein som forestiller Røros. Lekebyen er laget av barn i flere generasjoner, og er unikt i UNESCO-sammenheng.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet består av skogkledde viddedaler og fjellvidder med avrundede topper og bølgete former. De nord-sørorienterte dalene domineres av bjørk- og furuskog. Dalene var naturlige ferdselsårer for handel mellom bergstedene i innlandene i Danmark-Norge og Sverige. Varene ble fraktet på frosne myrer, vann og vassdrag vinterstid, så det er få fysiske spor i landskapet. Ekstensiv drift og rovdrift på tømmeret førte til at høyfjellskogen forsvant og Røros Kobberverk flyttet sine smeltehytter der skogen fortsatt stod. Femundshytta med sine slagghauger, tufter, demninger og veganlegg er fysiske spor etter dette.

NASJONALE INTERESSE

Vinterledene – vintertransportruta gjennom Tufsingdalen – var en av de mest brukte handelsrutene

tilknyttet bergstaden Røros. At en stor mengde nyttevarer ble fraktet på Vinterledene var en forutsetning for at gruvesamfunnet på Røros kunne opprettholdes. Langs Vinterledene ligger viktige knutepunkter som Femundshytta og ferdasgårder. Røros-martnan er fortsatt en viktig kommersiell drivkraft, og martnan har stor betydning for tradisjon og kultur knyttet til ferdasgårdene og lasskjørerne. Da verdensarvområdet ble utvidet i 2010 ble Vinterledene valgt ut som representant for alle vintertransportrutene, og Femundshytta som representant for smeltehyttene Røros Kobberverk drev innenfor Circumferensen. Som deler av verdensarvområdet står de dermed for fremragende universelle verdier.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Vinterledene er sårbar for gjengroing. Med økte temperaturer og lengre vekstsesong i fjellet vil den gamle farleden bli mindre synlig.

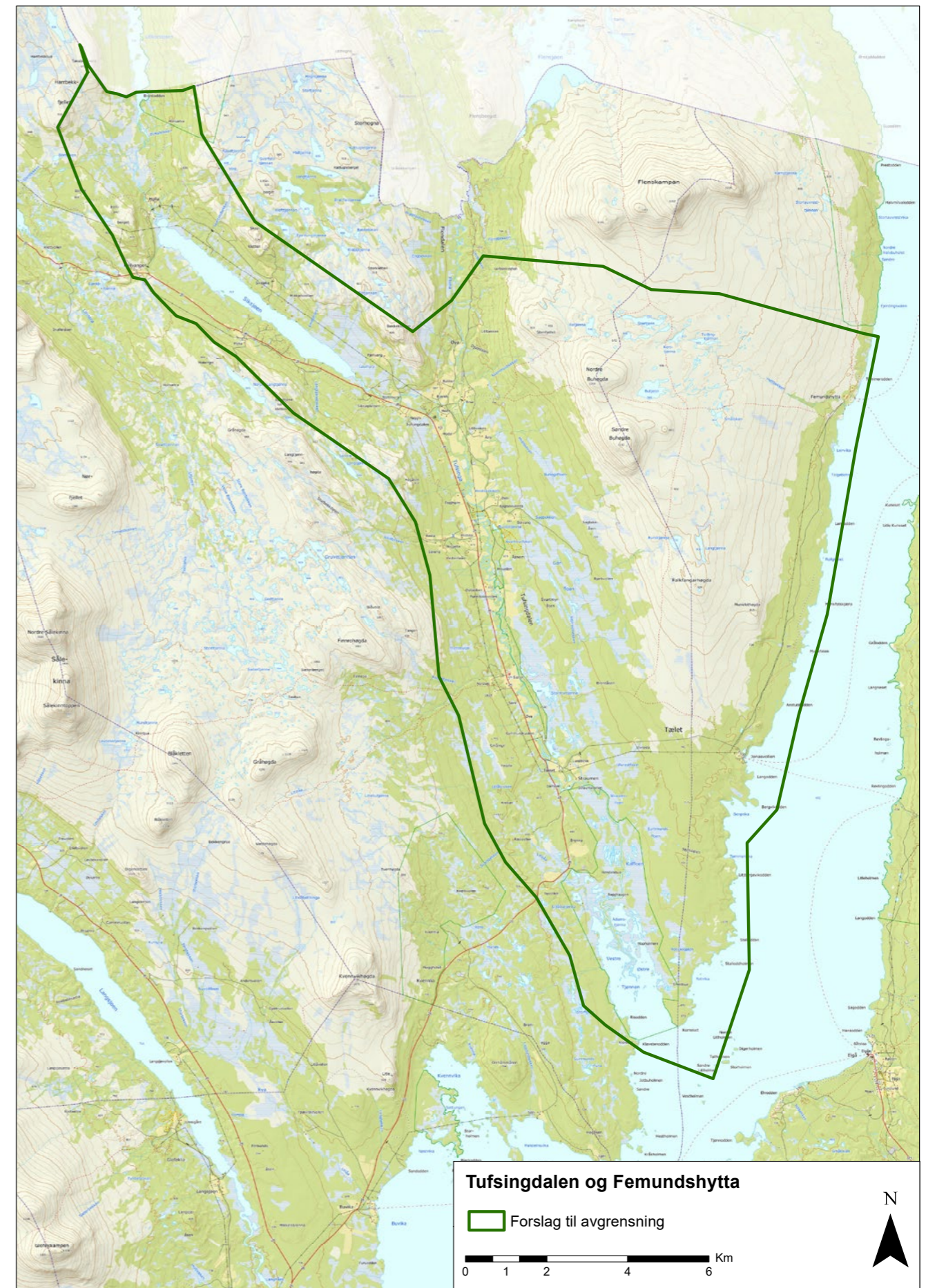
Innenfor Circumferensen er Vinterledene og Femundshytta på UNESCOs verdensarvliste som representativ vinterfarled og smeltehytte. Disse kjerneområdene kom med i utvidelse i 2010. Det vises til Handlingsplan (2019–2021) til Regionplan for Røros bergstad og Circumferensen, og til Forvaltningsplan for verdensarven Røros bergstad og Circumferensen 2019–2023.

Videre vises det til verneforskriftene til naturreservatene Mølmansdalen, Litlekorssjøen, Tufsingdalen og Tufsingdeltaet som forvaltes av Statsforvalteren.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > For å sikre de få tekniske anleggene, som tremerker, påler i myrene, bruer og klopper tilknyttet Vinterledene, bør vedlikehold og restaurering av disse prioriteres.
- > Det bør legges til rette for skjøtsel langs prioriterte deler av Vinterledene og området rundt Femundshytta, slik at Vinterledene og historiene knyttet til den kan oppleves.
- > Massetak ved Siksjøen og hotell og hyttebebyggelse ved Holla bør i størst mulig grad tilpasses landskapet.
- > Det bør jobbes videre med planlegging og bevaring av kulturmiljøet rundt Femundshytta.
- > Det bør legges til rette for videre profilering av den kulturhistoriske landskapsopplevelsen i tilknytning til Vinterledene og Femundshytta.

Litl-Elgåsjøen sør-vest i landskapet. Foto: Nilsson Cinematics

6. Svahken sijte

Landskap som sørsamisk kultur- og identitetsbærer

Engerdal kommune

Areal: 542,7 km²

Området ligger i landskapsregion: 13) Viddebygdene i Hedmark og Sør-Trøndelag (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Det sørsamiske reinbeitedistriktet Svahken sijte ligger i Femundsmarka, øst for innsjøen Femunden. Landskapet avgrenses i øst av svenskegrensa, i vest av innsjøen Femunden og fjellene Tjønnoddvola og Djupsjøberget, i nord av fylkesgrensa mot Trøndelag og i sør

av Litlsjøberget og Gutulivola. Området dekker en stor del av Svahken sijte/Elgå reinbeitedistrikt.

BESKRIVELSE

Svahken Sijte er det sørligste av reinbeitedistriktene i Norge. Innenfor KULA-området deler tre parallelle nordvest – sørøst liggende høyfjellsdaler landskapet i to høyfjellsområder. I fjelldalene er fjellfuru- og bjørkeskog dominerende vegetasjon. Mellom dalene ligger de to fjellrekkene Gealta/Sandtjønnvola – Elgåhogna – Skuvhtåelkie/Storslåga – Jorpetjahke/Sushøgda – Goeletjahke/Digerhogna og Svahke/

Stor-Svuku – Krovhte/Sylfjellet – Grøthogna. De høyeste toppene er over 1400 moh. Fjellene består hovedsakelig av prekambrisk sparagmitt og en rødlig granitt, med innslag av gabbro. Blokksteiner og morene er med å prege landskapet.

Opprinnelig var sørsamene jegere og veidefolk. Gjennom jernalderen var det vanlig å holde et mindre antall rein. Begynnende tamreindrift er kjent fra middelalderen. På 15- og 1600-tallet ble tamreindrifta etablert med større flokker. Den sørsamiske kulturen hadde en innebygget norm om å sette minst mulig materielle spor i landskapet. Reinens trekkruter kunne variere fra år til år. Sørsamiske bo- og trøplasser, steder der samene bodde, mjølket og slaktet reinen, ble definert av reinens trekkruter og bruk av landskapet. Ved flere steder, som Grøtådalen, Valdalen – Elgådalen, Syløyen, Svuku og Nedre Roasten, er det registrert en relativ stor tetthet av sørsamiske boplassspor. Beiteressurser, tilgjengelighet til ulike årstider, flora, fauna osv. er alle faktorer som styrer den samiske landskapsutnyttelsen: De gode sommerbeitene er i høyfjellsdalene, mens vinterbeitene er i fjellområdene der tilgangen til lavbeitene ikke dekkes til av snø. Reinflokker ble vinterstid samlet på Femundsisen.

Den samiske reindriftnæringen er inndelt i en rekke reinbeitedistrikter – *sijth*. En *sijte* er mer enn et geografisk avgrenset reinbeite. Begrepet viser til et kollektivt system og en organisasjonsform der en gruppe samer har en bygsel, eller bruksrett, til å drive med reinen. En *sijte* er navet i det sør-samiske samfunnet. Det begrenser for sterke personlige eierskap, sørger for bærekraftig fordeling av ressursene og

virker konserverende på slektsbånd. Identiteten er sterkt nytt til reindriften i landskapet.

Svahke er det sørsamiske navnet på dette landskapets tydeligste landemerke – fjellet Stor-Svuku. Navnet beskriver fjellets runde form. Reinbeitedistriktet har bakgrunn i felleslappelovens etablering av reinbeitedistrikter på 1880–90-tallet. Opprinnelig drev tre familiegupper med rein her, men nå er det seks andelseiere i *sijte*. Årsrytmen i beitemønsteret går i øst-vest-retning, mellom Femunden og svenskegrensa med relativt korte trekkavstander. Flere gjeterhytter og reingjerder er synlige reindriftsspor i dette landskapet. Svahke (Stor-Svuku) oppfattes som et hellig fjell eller arvefjell (*Saajve*). Den spellemannsprisvinnende sørsamiske artisten Marja Mortensson joiker om nettopp dette fjellet.

Den sørsamiske årskalenderen er delt i åtte sesongsykluser som beskriver reinens bevegelsesrytme og bruk av landskapet gjennom årstidene. Det er f.eks. «kalvingsmåned», «jervmåned» og «den rolige tida». Beitero er avgjørende. Håndbåren kunnskap knyttet til reindriften ble overført fra generasjon til generasjon, der barn deltok tidlig.

Den sørsamiske kulturen har sjamanistiske og animistiske røtter. Hele landskapet med fjell, steiner, trær, busker og vann ble oppfattet å ha sjel. Sjamanen (*noaiden*) kunne ved behov foreta sjelereiser i mytiske landskap i over- og underverden. Ved å tromme seg til transe kunne *noaiden* ta bolig i et hjelpe dyr, f.eks. en rein, og få kunnskap som var viktig for overlevelse. Figurene på trommeskinnet fungerte som kart og visualisering av reisen til et annet virkelighetsplan for dem som deltok i ritualene. I tillegg har

Svahke/Store Svuku er et tydelig landemerke og oppfattes som et sørsamisk helligfjell. Foto: Mirko Junge, Wikimedia Commons

naturformasjoner som steiner og fjell blitt oppfattet som symboler for hellig kraft. Slike steder ble valgt ut av noaideånder (*Noaide-Gadze*). Hellige fjell, hellige steiner (*gierkie*), og offersteder ligger ofte som små og store landemerker mot landskapets roligere former. Grav- og offersteder er registrert i Svuku-området, Elgådalen og Valdalen.

Den kjente rettighetsforkjemperen Daniel Mortensson hadde tett tilknytning til Svahkenområdet. Han var en sentral lederskikkelse, og en av hovedpersonene ved det første samiske landsmøtet i Tråante/Trondheim i 1917. Mortensson flyttet til Elgå omkring år 1900, og var en stor reineier i Svahken sijte. Mange av de kjente, freda kulturminnene i området er knyttet til hans drift. Gamma hans fra boplassen ved Kjerran står i dag på Sverresborg Trøndelag Folkemuseum, og en kopi ble gjenoppført på Kjerran i 2018. Daniel Mortenssons siste yrkesutøvelse var som bonde og entreprenør på fjellgården Svukuriset nord i området.

Sørsamene bidro med varer som var viktige for handel tilknyttet bergstaden på Røros. På 1930-tallet ga sørsamene opp den nomadiske driftsformen, ble bofaste og satset på skinn- og kjøttproduksjon. Nå er reindrifta modernisert med bruk av droner, snø-scootere og mobilt slakteanlegg.

Det sørsamiske språket er spesielt rikt på ord som beskriver reinen, naturforholdene og landskapet. Etter intensiv fornorskningpolitikk holdt det sørsamiske språket på å dø ut, men et prosjekt ved Elgå oppvekstsenter i 2001 har bidratt til å opprettholde det sørsamiske språket.

I området er det også en rekke andre kulturminner. Steinalderboplasser, fangstanlegg, falkefangertuft og sager og damanlegg knyttet til Røros Kobberverk vitner om store utmarksressurser. Gårdsdriften langs Femunden må ses i sammenheng med Røros Kobberverk og smeltehytta på vestsiden av innsjøen, og flere av gårdene ble opprinnelig etablert som setre under Femundshytta. De hadde i tillegg funksjoner tilknyttet hogst og tømmertransport.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet er preget av høye fjellmassiver og vide fjelldaler. Svahke (Stor-Svuku) i nord er et tydelig landemerke. Landskapet er åpent og oversiktig med viktige beiteområder for reinen. Avstanden mellom beiteområdene er liten. Samiske kulturminner og stedsnavn er knyttet til både fjelltopper og landskapsformasjoner, og viser til både en materiell og immateriell landskapsbruk. Svahke (Stor-Svuku) oppfattes som et samisk arvefjell, og den sørsamiske identiteten er nært knyttet til dette landskapet. Boplasspor, grav- og offersteder ligger i bjørkebeltet ved foten av høyfjellsområdene.

NASJONAL INTERESSE

I Svahken sijte, det sørligste reinbeitedistriktet i Norge, er reindrifta fortsatt en levende næring. Reindriftslandskapet er grunnlaget for alle sider ved den sørsamiske kulturutøvelsen, og arbeidet med reinen er kjernen i den sørsamiske forståelsen av landskap, der også landskapets immaterielle verdier er sentrale. Landskapet viser en kultur som i mange hundre år har utviklet seg i den sørligste delen av det samiske området. Måten reindrifta er organisert på, med stor nærhet mellom reinen og de ulike familieguppene, er lesbar. Arven etter Daniel Mortensson, en sentral lederskikkelse for sørsamiske interesser tidlig på 1900-tallet, er tydelig ved at det fortsatt et reinbeitedistrikt her. Utviklingen fra tradisjonell reindrift til en moderne næring viser kontinuitet i bruken av dette landskapet.

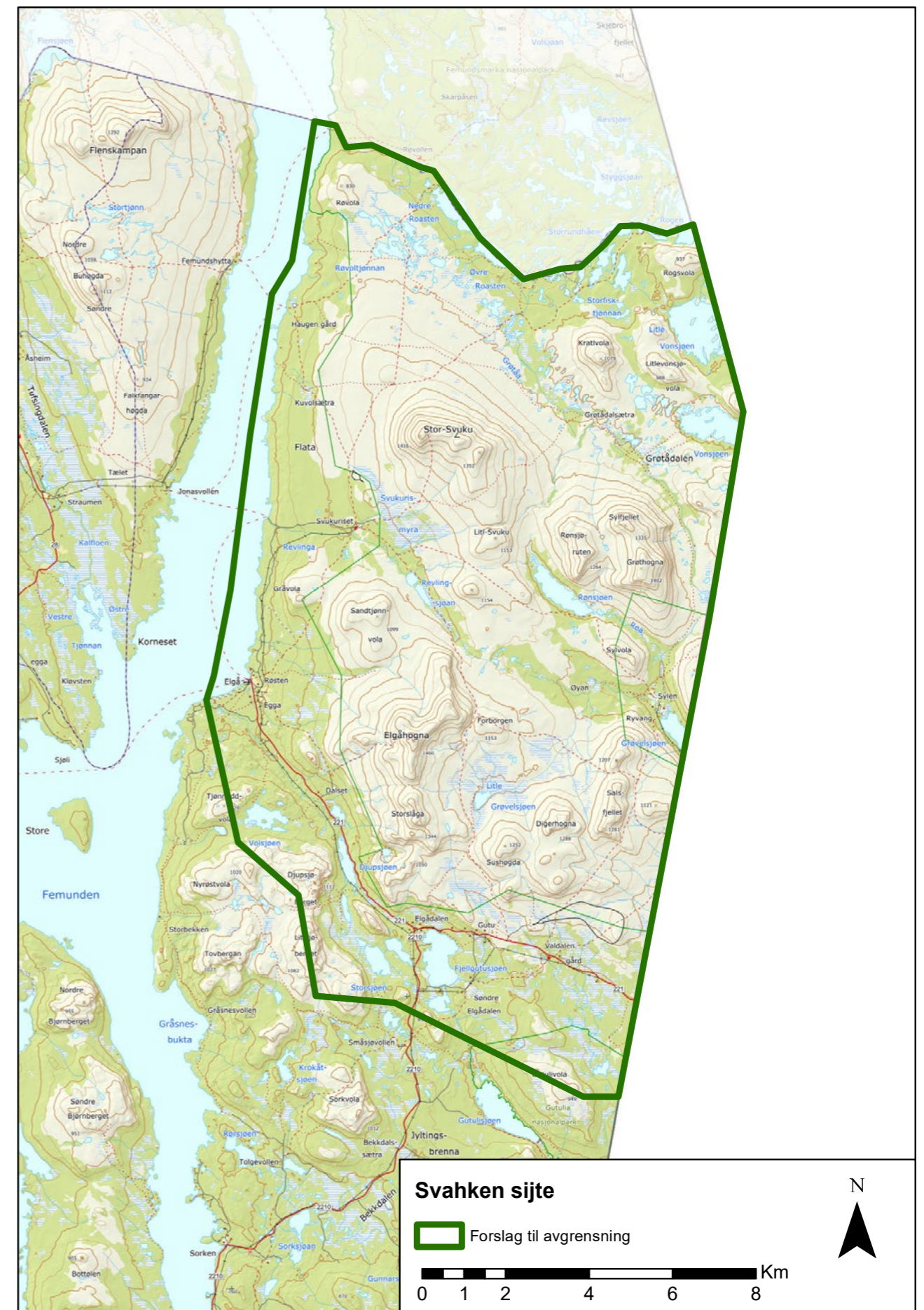
SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Landskapet overlapper med nasjonalparkene i Femundsmarka og Gutulia, og det er Statsforvalterne i Innlandet og Trøndelag, samt nasjonalparkstyret for Femundsmarka og Gutulia som har forvaltningsansvar. Det vises til verneforskriftene og forvaltningsplanene i Femundsmarka nasjonalpark og Gutulia nasjonalpark, samt fredningsforskrift for Grøvelsjøen naturreservat og Femundslia landskapsvernområde. Den nordre delen av området inngår også i Circumferensen.

Fortsatt bruk av reindriftslandskapet er viktig for å ivareta de sørsamiske interessene. Landskapet er sårbart for klimaendringer som fører til at vintersamlingen av rein på Femundsisen er utrygg. Rovdyr er også en utfordring for reindrifta, og dermed for den aktive bruken av landskapet. Landskapet er videre sårbart for tiltak, som f.eks. hyttebygging, da dette begrenser reinens arealbruk.

KULA-landskapet bør reguleres til hensynsone c) i kommuneplanen, med særlig hensyn på landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

- > Ferdsel og aktivitet bør styres slik at elementene i landskapet ikke brytes, og at kulturminner i minst mulig grad påvirkes.
- > Det bør ikke legges til rette for nye hyttefelt innenfor området.
- > Tiltak som stykker opp landskapet, som f.eks. landbruksveger, bør begrenses.

7. Orvdalen, Spekedalen og Raudsjødalen

Fangst- og fjellsetringslandskap

Tolga, Tynset og Rendalen kommuner

Areal: 177,5 km²

Området ligger i landskapsregion: 15) Lågfjellet i Sør-Norge (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

KULA-området ligger i Rendalen Østfjell – mellom Tynset i nordvest og innsjøen Femunden i øst, og 30 km nord for Sølennmassivet. I øst avgrenses området av Gloføken – en nordsørgående fjellrygg, i nord av Gråhøgda, Brurhøgda og Raudsjøpiggen, i vest av Spekehøan og Vakkerfjell, og i sør av Neksjøhøgda.

BESKRIVELSE

Landskapet dekker dalene og dalmøtene mellom Orvdalen og Spekedalen i øst, og dalmøtet mellom Raudsjødalen og Spekedalen i nordvest. Dalene er avgrenset av runde fjelltopper og fjellåser. Elgpiggen er en spiss topp og et tydelig landemerke. Gråhøgda og Elgpiggen oppfattes som en port ved ferdsel gjennom Spekedalen. Disse toppene danner også dalmøtet mellom Orvdalen og Spekedalen.

I dalbunnene er terrenget relativt flatt og småkupert, og varierer mellom fjell, blokkmark, morener, eskere og relativt store myrområder. Vassdragene

består av bekker, elver, tjern og mindre vann. Høyfjellskog av bjørk og furu med åpne partier med «kvitkrull» og fjellbjørk dekker dalen. Kullmiler er spor etter Røros Kobberverks rovdrift på skogen på 1700-tallet. I Orvdalen danner mange parallelle morener og myrer, sammen med elva Speka, et ravinelignende landskap. Bergartene er hovedsakelig feltspatholdig sandstein fra Rendalsformasjonen i senprekambrium.

I møte mellom Orvdalen og Spekedalen ligger det mange store fangstanlegg. Fangstanleggene er flere kilometer lange, ligger tett og tilhører det samme fangstsystemet. I dette skrinne fjellskapet er det registrert til sammen 533 fangstgroper. Ved Spekesjøen øst i Spekedalen, ligger et 4,3 km langt fangstanlegg som består av til sammen 109 dyregroper. Anleggets vestre del ligger på et nes midt på nord-siden av Spekesjøen, fortsetter videre i dalbunnen forbi Speketjern og Spekedalssetra, og opp langs Vassbekken ved foten av Elgpiggen. Flere av fangstgropene opp mot fjellet er steinmurte. Landskapsformasjoner som neset ved Spekesjøen, og sjøen sjøl, ble benyttet som sperre- og ledeelement. 3,5 km østover mot Orvdalen, på begge dalsidene, ligger et enda større fangstanlegg – Storlægda-anlegget. Dette har en lengde på 18 km, og ligger i en bue ved foten av Elgpiggen, Gråhøga og Gloføken. Fangstsystemet har

Orvdalen og Spekedalen møtes. Speka renner til venstre i bildet, Gråhøgda og Elgpiggen i bakgrunnen. Foto: Nilsson Cinematics

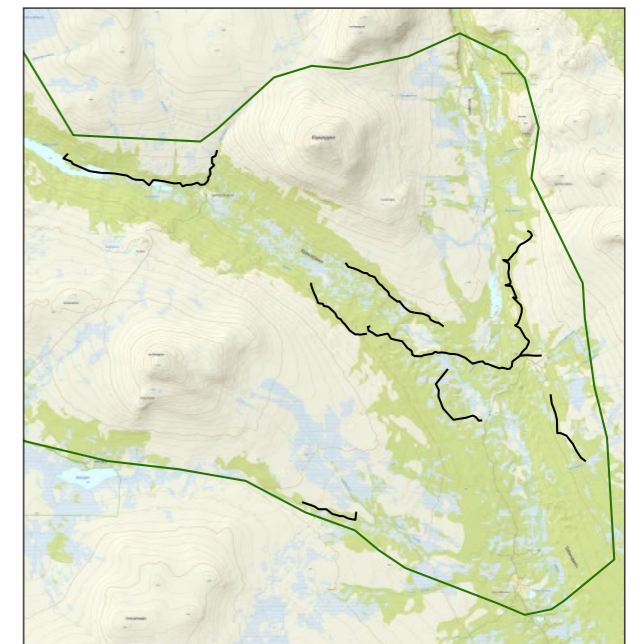
Fangstgroper på rekke i Orvdalen. Elgpiggen i bakgrunnen. Foto: Nilsson Cinematics

tre store og tre små fangarmer og over 407 fangstgropene. 29 av de høytliggende fangstgropene er steinmurte i ur, og resten er jordgravde i morene. Langs Nordre Skjellåa, ved foten av Gloføken, 3,2 km sørøst for Storlædaanlegget, ligger et 1,4 km langt fangstanlegg med 17 fangstgropene som er en del av dette fangstsystemet. En fangstmarkgrav fra eldre jernalder ligger rett nord for Skjellåvollen.

Avstanden mellom fangstgropene varierer fra 2 til 660 meter. Bygging av fangstgropene og lede- og sperregjerder mellom fangstgropene var et nødvendig og omfattende arbeid for at jakten skulle fungere. Lede- og sperregjerder sto tett ved foten av fjellene, og gikk sammen i et system som sperret av dalmøtet mellom Spekedalen og Orvdalen. Siden fangstsystemet følger dalene og går på tvers av dem, ble det trolig fanget både elg og rein. Storlædaanlegget er datert til romertid, merovingertid (jernalder) og middelalder. Deler av anlegget var altså allerede i bruk i jernalder, mens fangstanleggets utstrekning var størst i middelalder.

1,3 km sørøst for Raudsjødalssetra røper stedsnavnet «Finntrøan» sørsamisk tilstedeværelse. På brinker langs bekk- og myrdrag er det registrert sørsamiske boplassspor som gammetuft med kaldkilde, reintro og tre mjølkegroper. I Orvdalen nær Storlædaanlegget og i lia sør for Nordre Spekesjøen vitner stedsnavn som «Finnteltan», «Finnjota» og «Finnroan» om sørsamisk tilstedeværelse.

Jaktomfanget i middelalderen var omfattende og av industriell karakter. Bare drift og vedlikehold av anlegget har krevd enorme ressurser. Slakt, bearbeiding

Kartutsnitt der fangstanlegga er markert innenfor forslag til avgrensning

og uttransportering av kjøtt, skinn, pelser, bein og gevir har sysselsatt de fleste som hadde tilhørighet i disse fjellområdene. Sørsamene hadde viktige roller som reinspesialister. Distribusjon av fangstprodukter og handel til og fra Rendalen ble i høymiddelalderen organisert av konge – og kirkemakt gjennom lokale høvdinge. Fra makt- og høvdingsetet på Birkisetra (Bergset, dagens kommunesenter), i Øvre Rendalen

Rausjødalen setermeieri. Foto: Innlandet fylkeskommune.

30 km unna, har jaktproduktene inngått i et nord- og østeuropeisk handelsnettverk.

Siden 1700-tallet har også gårdene i Unsetgrenda drevet setring i disse fjelldalene. Buskappen ble ransportert inn over Nekkjølen fra sørvest. Frodige setervoller bryter opp høyfjellslogen i dalsidene på 700–900 moh. Setrene ble anlagt på etablerte slåttemråder. Etter at setringa opphørte i siste halvdel av 1900-tallet har naturenger, utmarkslåtter og slåttemyrer grodd igjen eller blitt saubeite. Orvsetra, Storlægda, Spekedalssetra og Rødsjøsetra ligger solvendt og lunt mot fjellsider og åsrygger. Spekedalssetra er mer eller mindre uendret siden 1700-tallet, men setervollen gror delvis igjen. Nord i Rausjødalen ligger Eidsetra på høyfjellet 1000 moh. Inntil de forskjellige setervollene er tidligere tiders kløv- og kjerreveger delvis erstattet med landbruksveger. Et gjennomgående mønster er nærheten mellom setrene, fangstanlegg og sørsamiske boplassområder. Ved Storlægda går fangstanlegget gjennom setervollen, mens ved Spekedalssetra ligger fangstanlegget bare 100 m nord for setervollen.

Sør i Rausjødalen, ved foten av Steinhylhøa, ble Nord-Europas første andelsmeieri etablert i 1856. Ysterier og meierier kom med moderniseringa av landbruket, og de rike sommerbeitene i Rausjødalen kunne dermed utnyttes effektivt. Driftige bønder fra Tolga og Os organiserte sameie og fellesdrift. Ost ble produsert etter sveitsisk oppskrift. Rausjødalsetra bestod av en meieribygning og fem fjøsbygninger under fellestak med 100 bås plasser. Bygningene er bygd av lokale steinheller, og trematerialer ble kun benyttet i vinduer, dører og takåser. Fellesfjøsset har rast sammen, men meieribygningen er restaurert to ganger og er nå et museum.

LANDSKAPSKARAKTER

Området består av store fjelldaler og dal- og elvemøter som avgrenses av fjellvidder med avrunda former. Enkelte store fjelltopper som Gråhøgda og

den spisse Elgpiggen er landemerker. Disse toppene oppfattes som en port ved ferdsel gjennom Spekedalen. Fangstsystemer på over 500 fangstgroper ligger i skogkledde dalbunner langs elver og på foten av fjellene. Fangstgropene ligger på tvers av dyretrekkene, og stengte i middelalderen av hele dalmøtet mellom Orvdalen og Spekedalen. Skogsdalene brytes opp av mindre områder med frodig beiteland og setrer som ligger mot fjellsidene. Nær fangstanleggene og setrene ligger de sørsamiske boplassporene skjult.

NASJONAL INTERESSE

Storlægda-anlegget er et av Norges virkelig store fangstanlegg. Fangsten av rein og elg startet allerede i eldre jernalder, og ble en omfattende industri i middelalderen. Fangstproduktene inngikk i et europeisk handelsmarked. Sammenhengen mellom det omfattende fangstsystemet og de store dal- og fjellformasjonene er sjeldent tydelig. Det vide dalmøtet mellom Orv- og Spekedalen var fullstendig avsperrert. Setringa, som startet på 1700-tallet, utviklet seg i Rausjødalen til rene pionérvirksomheten med Nord-Europas første andelsmeieri. Fangst og setring preger ennå landskapet, og fjelldalene er relativt uberørt av infrastrukturtiltak og hyttebygging.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

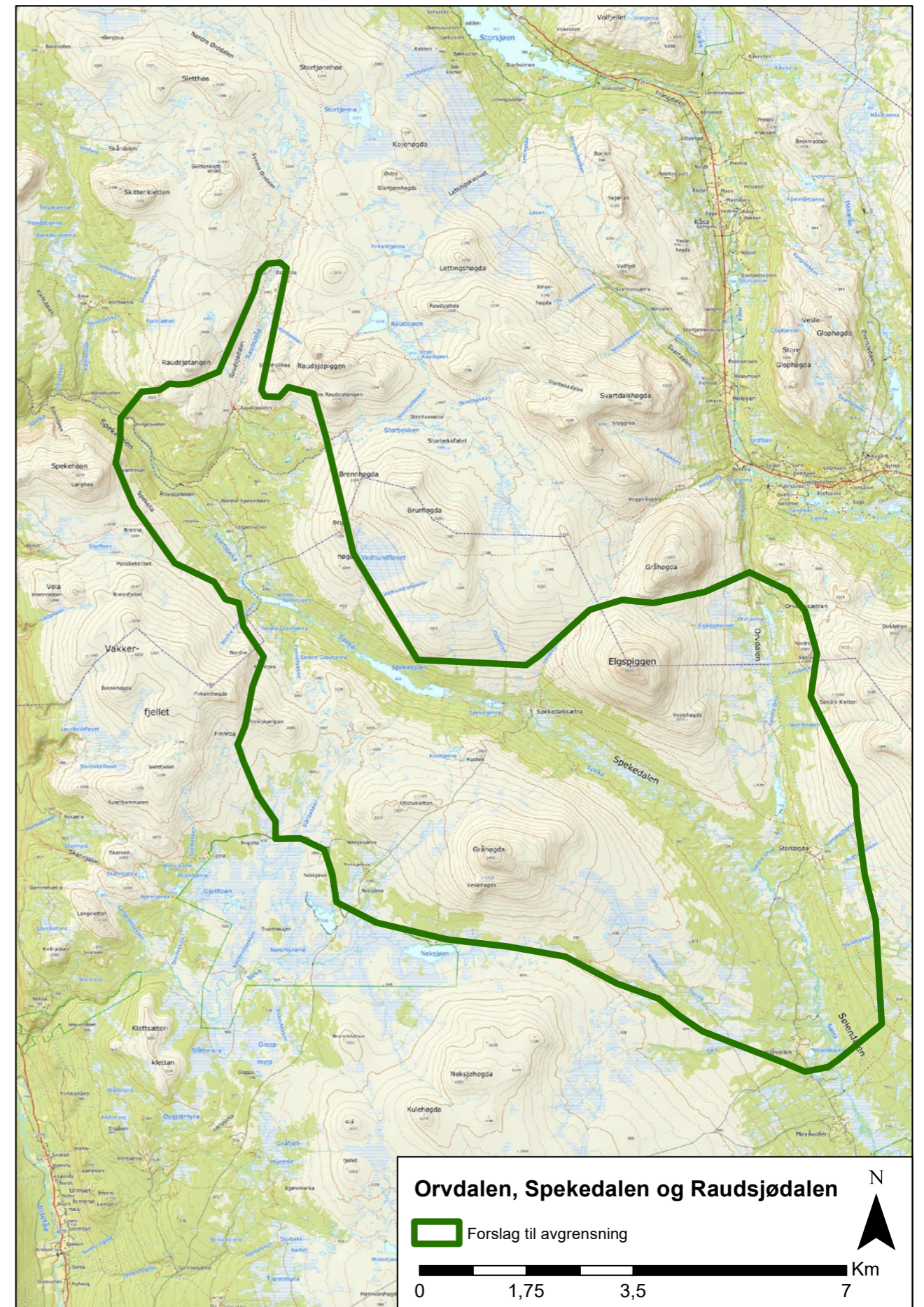
Det åpne fjellandskapet er synlig fra mange steder og over større avstander. Arealkrevende tiltak, som vindkraftanlegg, høyspentmaster og omfattende hyttebygging, vil bidra til fragmentering av landskapet.

Gamle beiteområder har allerede grodd igjen. Færre dyr på beite og høyere temperaturer som følge av klimaendringer gjør landskapet mer sårbart for ytterligere gjengroing.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkt for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Kanalisere ferdsel bort fra sårbare kulturmiljø.
- > Fangstgroper nær ferdsel og aktivitet bør ha tilsyn, gjerne i samarbeid med Statens naturoppsyn (SNO).
- > Det bør stimuleres til fortsatt husdyrhold.
- > I et åpent fjellandskap med lange siktelinjer, bør store arealkrevende tiltak vurderes nøye slik at landskapet ikke fragmenteres.
- > Det bør ikke legges til rette for nye hyttefelt i dette landskapet.
- > En restriktiv praksis med hensyn til hyttebygging på setervollene bør videreføres.
- > Bygg- og vedlikeholdsplaner bør ta høyde for klimaendringer for å sikre bygningsmassen best mulig.

8. Sølensjøen og Isteren

Fiskevollandskap med tradisjonsrikt nærings- og sportsfiske

Engerdal og Rendalen kommuner

Areal: 207,2 km²

Området ligger i landskapsregion: 13) Viddebygdene i Sør-Trøndelag og Hedmark (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet ligger i nordøstre Innlandet, nær grensa til Trøndelag, sørvest for innsjøen Femunden. Området avgrenses av Sølennmassivet i vest, Båren og Sørbårn mellom Sølensjøen og Isteren, Treklettan i nordvest og Søndre og Nordre Bjørberget, Bottølen og Galtåsen i øst. I nord avgrenses landskapet av rv.26 og 28 fram til Buvika.

BESKRIVELSE

Landskapet er et innsjølandskap med de tre innsjøene Sølensjøen, Isteren og Galtsjøen, samt Buvika i Femunden. Mindre vann, vassdrag og myrområder knytter de store innsjøene sammen. Elva Sømåa

renner fra nord ned i Isteren. Dalbunnene ligger 650–750 moh. og består av karrig grunn som sandstein, steinblokkurer og moreneområder. Vegetasjonen er åpen høyfjellskog av furu, bjørk og fjellbjørk. Skogen er i ferd med å gro igjen etter Røros Kobberverks omfattende hogst på 16- og 1700 -tallet.

Fiskevollene består av samlinger av lafta buer, naust og kjell (liten bu for fiskeredskap) i godt skjermte bukter. Buene var opprinnelig enkle ljørubuer med jordgolv der fiskerne stelte mat over åpen ild og sov i køyer langs veggene. Kjellene står på stabber for tørr og sikker oppbevaring av redskapene mellom fiskesesongene. På stranda ligger nausta der båtene og tønnene med saltet eller raket fiskefangst ble oppbevart til fangsten ble kjørt hjem på vinterføre. På vollene står også «nottrossen» som er to stolperrekker til tørking av not, garn og tauverk. Fra fiskevollene var det enkel tilgang med robåt til de grunne, steinrike gyteplassene. Historisk har det blitt drevet garnfiske etter røye, men fra ca. 1900 også etter sik. På fiskevollene er det

tradisjonelle og enhetlige bygningsmiljøer datert til 1700-tallet. Fiskevollene var forutsetningen for et sesong- og næringsfiske som tradisjonelt har vært livsviktig for bøndene i Øvre Rendalen.

Fisket var organisert i felles lottsystem. En lott var en andel av fisket organisert rundt buer, båter og notbas for fordeling av ressursene. Lottsystemet sørget for at utbyttet av fisk ble fordelt mellom båt og mannskap etter bestemte regler. Både kapital- og arbeidsinnsatsen ble belønnet med andel av totalutbyttet. Lottsystemet kan ha vært i bruk helt fra vikingtid og tidlig middelalder. Notfisket ble ledet av en notbas fra land i oktober, da røya gyter. Notbasen koordinerte og bestemte liner og garnkast. Ett kast kunne gi opptil 600–700 fisk. Fisken ble sløyet og konservert ved salting på fiskevollene.

Det er fire fiskevoller i landskapet: To ved Isteren (Elvålvollen og Høgsetvollen), én ved vestbredden av Sølensjøen (Fiskevollen) og én ved vestbredden av Femunden (Buvika). Ulike bygdelag hadde fiskerett i ulike fiskevoller. De gamle ferdselsvegene i landskapet gikk i retning øst-vest, noe retningen på stier og navn på klopper og vadesteder viser. Dagens ferdsel går derimot nord-sør på riksveg 26 langs Isteren. Skogsbilvegene i området går inn langs vannene, men er ikke sammenhengende.

Fiskevollen ved Sølensjøen i øst er den største av anleggene, med til sammen 59 bygninger samlet i et fellesmiljø ved en bukt og en odde. Åtte garder i

Øvre Rendalen fordelte her 20 lotter. Fisket er fordelt i lotter også i dag. Rett sør for Fiskevollen er det registrert et fangstanlegg, trolig fra middelalder, og en gravhaug med våpenfunn fra vikingtid. Dette dokumenterer tidsdybden i veidevirksomhet i dette området. Stedet fikk først vegforbindelse i 1941, og innmarsjen hit fra Øvre Rendalen var 30–50 km.

Fiskevollen i Buvika på vestbredden av Femunden var vegløs fram til 1954. Unset i Øvre Rendalen hadde gamle fiskerettigheter her. Fiskevollene Elvålvollen og Høgsetvollen på vestsiden av Isteren er knyttet til bygdelaget Elvål og Haugset i Rendalen. Tradisjonen sier at det også har vært en fiskevoll på Svala omtrent 4 km sør for Høgsetvollen.

Helt opp til moderne tid har det vinterstid foregått garnfiske etter sik på isen på Isteren. Dette isfisket har foregått med temperaturer helt nede i tretti kuldegrader! På de store myrområdene nordvest for Isteren, der elva Sømåa renner ut, har det vært drevet omfattende myrslått på høsten. Høyet har ligget i utløer, og ble kjørt til gårdene i Øvre Rendalen på vinteren. Enkelte utløer er i dag istandsatt. Landskapet domineres av skrinne furuskogtyper, der furutrær kan være 500 år gamle, og her finnes flere rødlistearter.

Sørover vassdraget fra Isteren renner vannet ned i Galtsjøen forbi Galten gård og Smithsetra. Dette er et av pionerområdene for sportsfiske med flue på Østlandet og i Norge. I tillegg til å drive med tradisjonelt jordbruk og seterdrift, var Galten gård

På Fiskevollen ved Sølensjøen fisker lotteierne fortsatt. Foto. Nilsson Cinematics

Bygningsmiljø på Fiskevollen. Foto: Øystein Lia, Innlandet fylkeskommune

overnattingssted og tilretteleggere for fluefiske fra slutten av 1800-tallet. Smithsetra ble satt opp av to advokatbrødre fra London i 1892. Brødrene hadde en god relasjon til Fridtjof Nansen, og kom tilbake hver sommer som fluefiskere.

På holmer og nes på vest- og sørbredden av Isteren, på nordvestre bredd av Sølensjøen og på sørbredden av Holmsjøen, er det registrert flere steinalderboplasser. Disse ligger der de beste fiskeressursene også er i dag.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet defineres av to vide viddedaler med de fiskerike innsjøene Sølensjøen, Isteren og Galtsjøen. Innsjøene er omgitt av avrunda fjelltopper. Høyfjellskog mellom innsjøene binder mindre vann, myrområder, elver og bekker i landskapet sammen. Fiskevollene ligger i relativt lune bukter nær gytestedene, på lave høyder ved bredden av innsjøene. Sett fra innsjøene er de tette bygningsmiljøene med lafta hus på fiskevollene godt synlige elementer i landskapet.

NASJONAL INTERESSE

Fiskevoller som dette finnes verken andre steder i Norge, Skandinavia eller Europa. Fiskevollene representerer et tradisjonelt og særegent bygningsmiljø fra 1700-tallet, og viser bruk av en viktig utmarksressurs med stort omfang og synlighet i landskapet. Fiskeressursene er utnyttet siden steinalderen, og fra middelalder ble fisket organisert i et lottsystem. De store geografiske avstandene på 30–50 km mellom bygdelagene og fiskevollene viser hvor viktig fiskeressursene har vært. Den omfattende myrslåtten og vinterfrakten av høy må ses i sammenheng med sesongfisket i dette landskapet. Land-

skapet rommer også et av pionerområdene for sportsfiske med flue i Norge.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

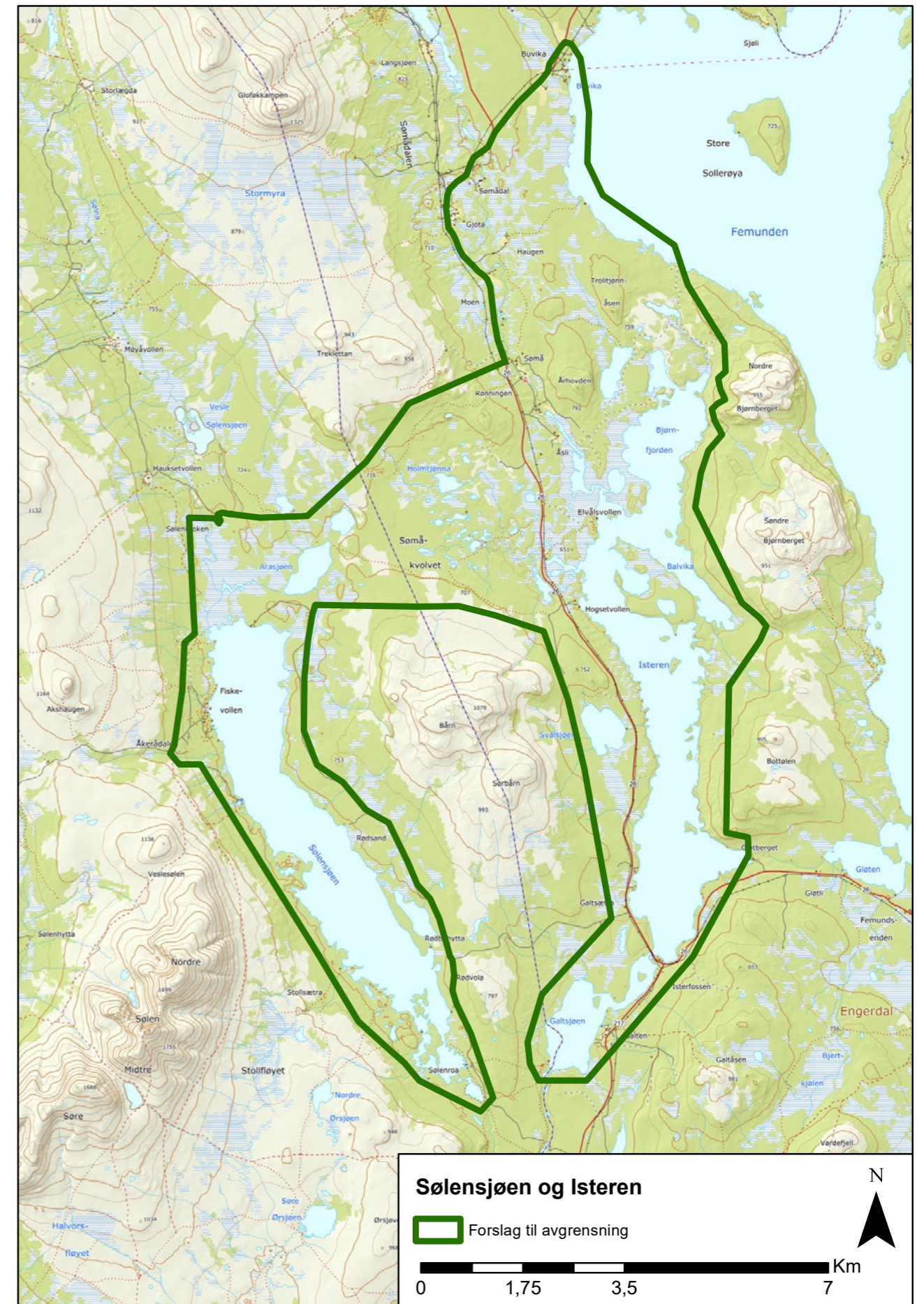
Innenfor området ligger deler av Sølen landskapsvernområde, Lille Sølensjøen naturreservat, deler av Bjørnberga og Isteren naturreservat, og Galtsjøen naturreservat. Her er det verneforskriftene som gjelder, og det er statsforvalteren som har forvaltningsansvaret. Fiskevollen forvaltes etter gjeldende reguleringsplan med hensynsone.

Fiskevollene er sårbare for at buer blir bygget ut og erstattes med fritidsboliger. Dette fører til at fiskevollenes funksjon og visuelle preg gradvis endres. Landskapet er sårbart for at skogsbilveger bygges ytterligere ut og knyttes sammen. Dette kan åpne området for flere hyttefelt, mer ferdsel og utbygging. Vindkraftanlegg på land vil virke skjemmende og dominerende i et åpent landskap med avrunda former.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynsone c) med særlig hensyn til landskap. Videre bør det utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning i dette landskapet er:

- > Det bør tas hensyn til landskapsverdier ved eventuell utbedring av landbruksveger.
- > Det bør lages en plan for istandsetting av eldre bebyggelse.
- > Eventuell ny bebyggelse må tilpasses den tradisjonelle med hensyn til plassering, volum, form og materialbruk.
- > Det bør stimuleres til fortsatt tradisjonelt fiske, slik at fiskevollenes opprinnelige funksjon blir ivarettatt.

9. Unsetgrenda og Unnsetbrenna

Jernalder- og bureisningsgrender

Rendalen kommune

Areal: 35,3 km²

Området ligger i landskapsregion: 9) Østerdalene
(Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Området ligger ved foten av og øst for Fonnåsfjellet, nord i Rendalen kommune. Fonnåsfjellet deler Øvre Rendalen i to dalfører: Tyllaldalen som orienterer seg i nordvestlig retning, og Unsetdalføret som går mot nord.

BESKRIVELSE

Unsetdalen er en trang dal med bratt åkerland og beitebakker. Dalen skaper et tydelig landskapsrom, er orientert nord-sør, og er omlag 12 kilometer lang og 3 kilometer bred. Selve dalbunnen er 700–800 meter bred og ligger på omtrent 400 moh. Her renner Unsetåa med meanderende svinger og rette partier. Langs Unsetåa er det dyrket mark ved Unnsetbrenna i nord og Unsetgrenda fire kilometer lenger sør. I et parti mellom bosettingene er det skogkledd helt ned til Unsetåa. Bratte skogkledd dalsider strekker seg

Den frodige og bratte jordbruksgrenda Unset. Foto: Nilsson Cinematics

Nord i landskapet ligger bureisningsgrenda Unnsetbrenna. Foto: Nilsson Cinematics

opp fra dalbunnen. Brattest og høyest er Vestlia med 500 høydemeter opp mot Fonnåsberget, mens den østre dalsiden er jamnbratt opp 200 høydemeter der den flater noe ut. Nordre del av Østlia er like bratt som Vestlia. I begge dalsider renner det bekker og mindre sideelver i karakteristiske dalsøkk, som Djupdalsbekken, Storbekken, Harsandbekken, Søndre Uglåa og Kveringa. Riksveg 2218 går gjennom dalbunnen øst for Unsetåa.

Landskapet inneholder to helt ulike jordbruks-grender, Unset eller Unsetgrenda i sør og Unnsetbrenna i nord. Søndre del av dalbunnen ved Unset ligger på grøderike kambrosilur-områder. Unnsetbrenna har karrigere grunnfjellområder bestående av gneis, der det også finnes lokale forekomster av kalkstein. Langs Unsetåa ligger det sorterte morenemasser.

Unset er ei gammel brattlendt jordbruksgrend på østsida av Unsetåa med røtter i yngre jernalder. Grenda har den eldste og rikeste bebyggelsen i kommunen. Den representerer en gardskultur som er typisk for dalstrøkene i de nordlige delene av Hedmark, med lang kontinuitet i driftsformer, byggeskikk og bosetningsmønster. På gårdene er det gjort flere funn fra jernalder og middelalder, blant annet et depotfunn med mange sølvgenstander fra vikingtid.

Den kjente Fonnåsspenna er funnet like utenfor området i sør. Det er mange freda bygninger i området. I innmarka dominerer gras, og det er slått for ku og sau. Den brattlendte jordbruksgrenda har et mangfold av kulturmarkstyper, blant annet slåttenger, og flere vårsetrer i nærheten. Fra vikingtid har det opprinnelig vært tre gårdsanlegg her. I grenda er det i dag et 20-talls gårdsbruk. Gamle steingjerder, gutuer (fegater) og åkerreiner er synlige elementer i landskapet.

Ressursutnyttelsen i utmark har vært omfattende tett på Unsetgrenda, nede i dalbunnen og øst for KULA-området, og har etterlatt seg mange spor. I dalbunnen og dalsida sørøst for Unsetgrenda er det registrert fire parallelle og store fangstanlegg. Disse har sperret av dyretrekk langsetter Unsetdalføret. Nær Unsetgrenda er det høstsetre. Ved Gammelsetra og Søvollen øst for området ligger de nærmeste seterområdene. Ved begge setervollene er det registret rikt med utmarksminner som jernvinne og kullgroper, fangstanlegg, tjeremile samt samisk mjølkegrop. Fra Unset og sørover går det en gammel rideveg over Haugsetåsen til Haugset. I området er det registrert et kjøttgjemme, og det er flere store fangstanlegg oppunder Rødvola og Gråhøgda i øst. Unsetgrenda har hatt fiskerettigheter på fiskevollen

ved Buvika på Femunden, mens Haugset har hatt fiskerettigheter på Haugsetvollen ved Istern.

I Unset var det i 1806 13 sager og kverner. Unset mølle ved sideelva Kverninga, mellom Unset og Unnsetbrenna, var den største. Den ble drevet lengst, fram til 1961.

Stedsnavnet Unnsetbrenna viser til en stor skogbrann i 1866. Etter denne ble området liggende som en sotørken i allmenningen der bygdefolk hentet sin vintered av forkulla treskjelett. Fram til 1920-tallet ble området benyttet til produksjon av kull i miler. I den harde mellomkrigstida etablerte staten en ordning der bureising skulle motarbeide utvandring, utflytting, arbeidsløshet og fattigdom, og det ble gitt statstilskudd og lån til dette formålet. I 1935 ble Unnsetbrenna kjøpt opp av kommunen for å gi jord til jordløse og arbeidsledige, og området ble videresolgt til 11 bureisere. Etter et par år med skogbryting og nyrydding med håndredskap og hest, flyttet 11 familier inn i 1938. På 1950-tallet ble det fradelte to nye bruk. Nyreisningsbrukene ligger på rekke i dalbunnen. De fleste brukene ligger på relativt karrig grunn øst for riksvegen, og med små åkrer på 20 til 25 daa. Byggeskikken er genuin for perioden, og brukene består som regel av et våningshus og en liten driftsbygning med plass til 4–6 dyr. Bygningene har nøkterne former, noe som gjenspeiler beskjedne krav og stram økonomi. Løv og reinslav var tilleggsfor for buskaper. Vinterstid var skogdrift attåtnæring for bureiserne.

Geologi og jordsmonn har gitt ulike forutsetninger for jordbruksdrift. I Unsetgrenda i sør, med fruktbar jord og mange store gardsbruk, har det vært bosetting i lang tid. Mens Unnsetbrenna i nord, med skinnere forhold, er et eksempel på en klassisk bureisingsgrend av småbruk og fattige kår fra 1930-tallet. I både historisk og økonomisk sammenheng står disse to nabogrendene i stor kontrast til hverandre. Mellom grendene ligger slåtteeogene som de delte mellom seg, og disse binder landskapet sammen.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet består av en dyp og smal U-dal som er orientert i nord – sørretning. Dalen danner et tydelig landskapsrom ved foten av Fonnåsberget. Den fruktbare dalsida i øst, er forutsetningen for at jordbruk med åkerland ble etablert på Unset allerede i vikingtid. Unsetåa renner midt i dalbunnen med meran-

derende svinger, flate rette strekninger og gjennom et gjel ned til Øvre Rendalen. I Unnsetbrenna i nord ligger bureisingsbrukene fra 1930-tallet på rett linje på skrinne morenemasser langs den trange dalbunnen.

NASJONAL INTERESSE

Den store kontrasten mellom Unsetgrenda og Unnsetbrenna, både geologisk, historisk og økonomisk, er særegent. Det skarpe skillet innenfor et relativt lite og avgrenset landskapsrom er også svært tydelig. Unsetgrenda i sør representerer en gardskultur som er typisk for dalstrøkene i de nordlige delene av Hedmark. Her er det fruktbart med store gardstun, lang kontinuitet, mange bosetningsspor, tilgang på rike utmarksressurser og viktige arkeologiske funn fra vikingtid. På Unnsetbrenna i nord ligger godt bevarte bureisningsbruk fra de harde 1930-åra som vitnesbyrd om slit, beskjedne krav og offentlig hjelp.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

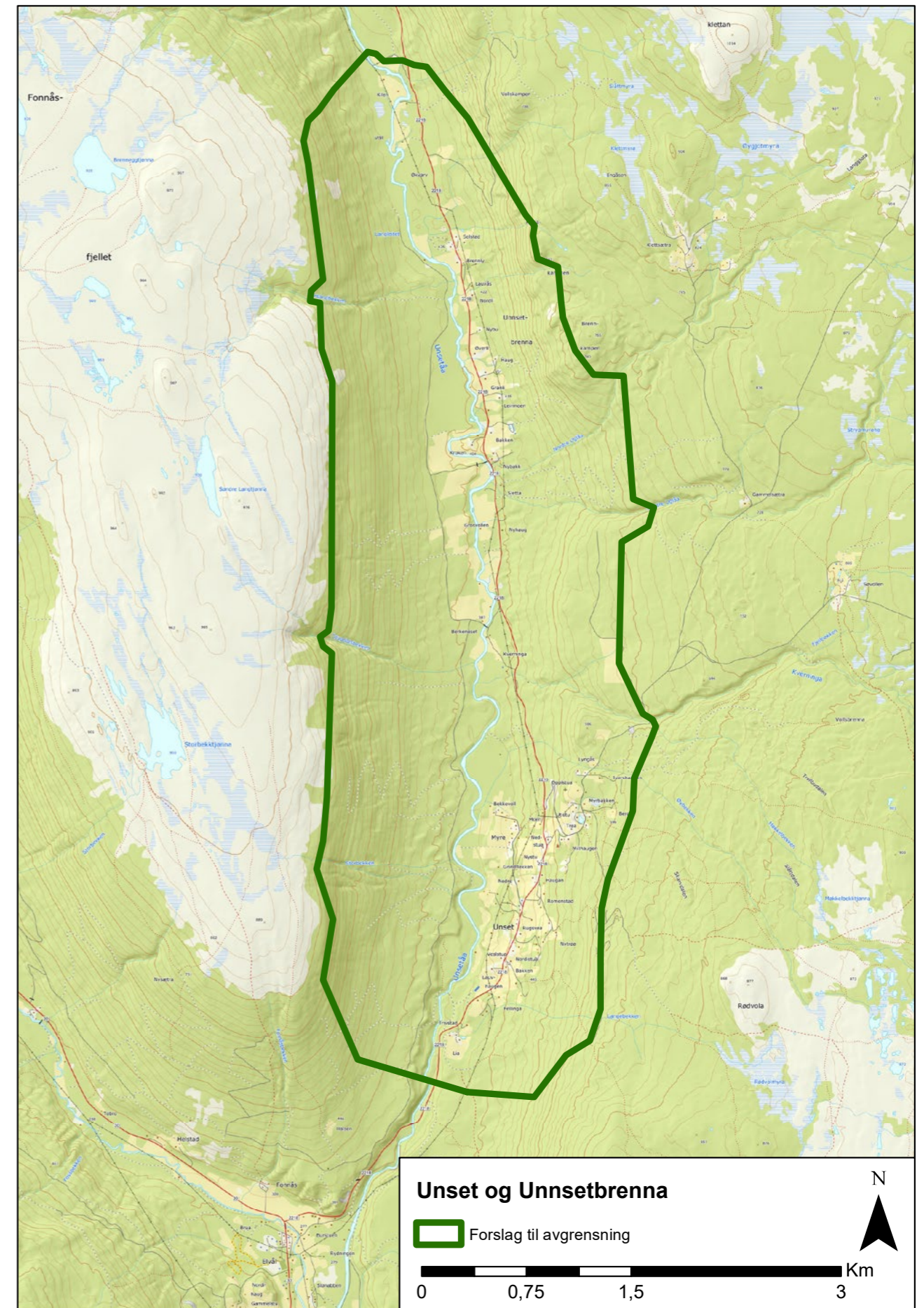
Landskapet er sårbart for store endringer i driftsformer i jordbruket, fraflytting og nedlegging. Gjengroing fører til at gardstun og bygninger mister sin visuelle tilknytning til opprinnelig gårdsmiljø og landskap.

Landskapet er sårbart for etablering av infrastrukturtiltak som kan endre bygdas kulturmiljø, for eksempel vindkraftverk som kan medføre utbygging av tilførselsveger gjennom Unsetgrenda. Store infrastrukturtiltak kan også visuelt forringe helheten i nærområdene til dette landskapet.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning i dette landskapet er:

- > Det bør stimuleres til fortsatt jordbruksdrift og husdyr- og seterhold.
- > Nye gårdsbygninger og tilbygg bør underordne seg den tradisjonelle byggeskikken, og tilpasses gardstunene.
- > Kommunen bør vurdere en egen forvaltningsplan og/eller reguleringsplan som ivaretar et helhetlig kulturmiljø/-landskap.
- > Fradelinger i de tetteste bygdemiljøene bør unngås.

10. Storhøa, Snertådalen og Lerådalen

Historisk reinsjakt i åpent fjellandskap

Engerdal og Trysil kommuner

Areal: 81,6 km²

Området ligger i landskapsregionene: 14) Fjellskogene i Sør-Norge, med en flik av landskapsregion

9) Østerdalene i nordvest (Nasjonalt referansesystem for landskap -NIBIO)

BELIGGENHET

Fangstlandskapet på Storhøa, Snertådalen og Lerådalen ligger mellom Engerdalen i øst og Femundselva i vest. Området ligger nordvest for innsjøen Engeren og tettstedet Heggeriset.

BESKRIVELSE

Landskapet dekker det meste av fjellet Storhøa på 1139 moh. i sør, og Lerådalen og Snertådalen på ca. 800 moh. ved foten av fjellet Kvitvola i nord. Landskapets former er avrunda og steinurer setter sitt preg på det. Berggrunnen består av sandstein, feltspat og kvartsitt. Vegetasjonen består av lyng- og lavarter typisk for høyfjellet. Lerådalen og Snertådalen er skogkledd, for det meste av gran.

Massefangstanlegget på Storhøa er, med et flateareal på om lag 3,75 km², et av de store fangstanlegget i både regional og nasjonal sammenheng. Det består av minst 10 ledegjerder på til sammen 8,5 km i lengde, 36 bogasteller (bueskytestillinger), flere kjøtt-

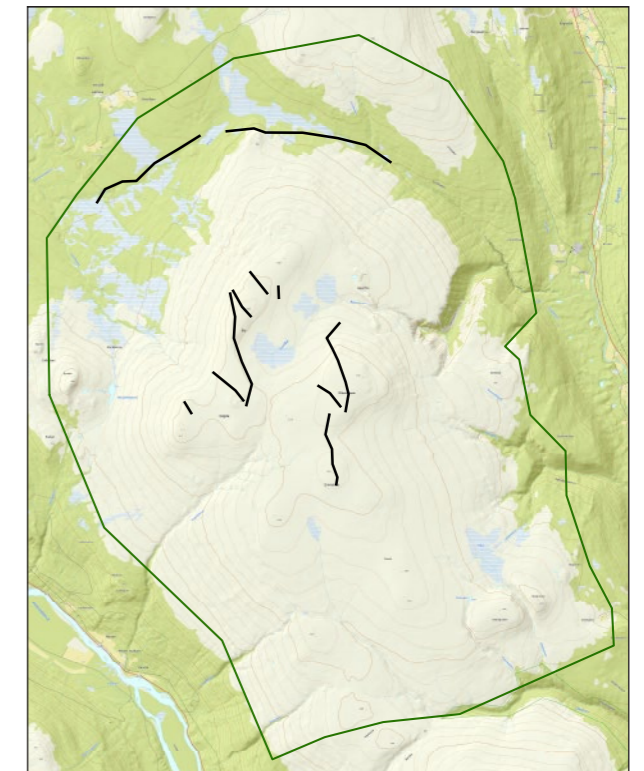
gjemmer og en grav. Ledegjerdene går flere steder sammen i trangere partier mot bogasteller i såkalte ruser der det antas at reinsdyrene er drept. Massefangstanlegget ble først registrert i 1977. Etter en nyregistrering, er fangstanlegget i 2020 blitt skiltet fra setra Øveråsen i Snertådalen i nord, og det oppdages stadig nye elementer av anlegget. Stedsnavn oppe på Storhøa, som «Simlehøa», viser at det har vært rein her.

Massefangstanlegget består av ledegjerder av reiste steinheller og varder. Flere bogasteller er markert med småvarder og er gravd ned i urene. Bogastellene ligger sentralt i anlegget, langs ledegjerdene og i enden av disse. Ledegjerdene er mest synlig på fjellhøyder og åsrygger, både på Buhøgda, Simlehøa og Storhøa. Mellom Storhøa og Buhøgda ligger en grasrik og avgrenset liten dal, Tuvflået, der tettheten av bogesteller og kjøttgjemmer øker. Tuvflået er i øst forbundet med Bjørnskorbekken og Bjørnskora (Bjørnskaret). Bjørnskora skjærer ned i den østre fjellsiden av Storhøa, og har trolig fungert som et sperrelement i forlengelsen av det østlige ledegjerdet over Storhøa.

I Lerå- og Snertådalen, 2–3 km nord for Storhøa, ligger et 6 km langt fangstanlegg. Dette fangstanlegget består av fangstgroper, og er datert til 1250 e.Kr. Nylig er det funnet enda et fangstanlegg mellom Ulvåberget og Kvitvola 5–6 km lenger nord.

Storhøa og Lerådalen med Sølenmassivet i bakgrunnen. Foto: Egil Vrålstad Brodshaug, Innlandet fylkeskommune

Kartutsnitt der fangstanlegga er markert innenfor forslag til avgrensing

Ledegjerde av oppreiste steinheller på Storhøa. Foto: Kjetil Skare, Innlandet fylkeskommune

Jegerne dro nytte av at rein samlet seg før den trakk opp i fjellet til gode beiter. I landskapet ligger høyfjellene Ulvåberget, Kvitvola og Storhøa orientert i nord-sør retning. Det smale Tverrfjellet sør for Storhøa er sørenden på høyfjellsplatået. Med sine bratte dalsider i sør, øst og vest var dette trolig endepunktet og «snuplass» for reinstrekket fra nord. Massefangstanlegget på Storhøa dannet, sammen med skaret Bjørnskora i øst og de bratte fjellsidene, sannsynligvis en passasje reinen måtte bevege seg igjennom. Reinen kan under jakt ha blitt skremt tilbake mot Lerådalen og Snertådalen, der de dyrene som unnslopp anlegget på Storhøa har blitt fanget i fangstanlegget i dalbunnen.

Massefangstanlegget innenfor dette landskapet inneholder to forskjellige fangstanleggstyper i to ulike landskapsområder: Et anlegg i urområdene på høyfjellet oppe på Storhøa, og et fangstgropanlegg nede i Lerådalen og Snertådalen. På den nordre slake fjellsida til Storhøa mellom disse fangstanleggene, kan jegerne aktivt ha ledet reinen, ved hjelp av skremmepinner og naturlige vegetasjonsskiller.

Reinsjakt var av så stor betydning for overlevelse og handel at store deler av fjellandskapet, der reinen holdt til, ble tatt i bruk. Kjøttressursene ble i middelalderen nærmest trukket ut av den karrigste steinur.

I middelalderen var varehandelssystemet med fraktruter og handelsplasser så godt etablert at tørket reinskjøtt og bein- og hornmateriale var handelsvare både lokalt, i Norge, Norden og Nord-Europa. Reinsjakt var godt organisert. Den etniske tilknytningen til jegerne er ikke avklart, men det diskuteres om massefangstanlegg av denne typen kan ha vært drevet av samer og en norrøn befolkning i samarbeid.

Massefangstanlegget på Storhøa viser på en god måte hvordan landskapsformer og terreng, sammen med menneskeskapte konstruksjoner, har blitt utnyttet i stort omfang. Selv om villreinstammen i dag er utryddet, er det fortsatt omfattende spor etter fangst i Lerådalen og på Storhøa.

LANDSKAPSKARAKTER

Fjell- og fangstandskapet ligger som et stort og høyt nes, og en barriere mellom det skogkledde Engerdalvassdraget og dalføret til Femundselva. Storhøa er et bredt, vidt og hetteformet fjell. Formen har gitt fjellet sitt navn. Oppe på Storhøa er det flere avrunda koller og fjellhøyder. Fangstanlegget ligger som en integrert del av fjellandskapets åsrygger, urer, skar og daler.

NASJONAL INTERESSE

Massefangstanlegget på Storhøa, Snertådalen og Lerådalen er blant de store i Norge, og utnytter landskapet fra den karrigste ur på den øverste fjelltopp til skogsdalene nedenfor. Naturlige landskapsformer og mange spor etter menneskeskapte fangstinnretninger har gjennom et samspill med kunnskap om reinsens bevegelsesatferd i fjellet, vært avgjørende for å utnytte jaktressursene. Den altomfattende landskapsbruken viser middelaldersamfunnets mobiliseringsevne, og har vært en forutsetning for bosetning i fjellskogsdaler.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

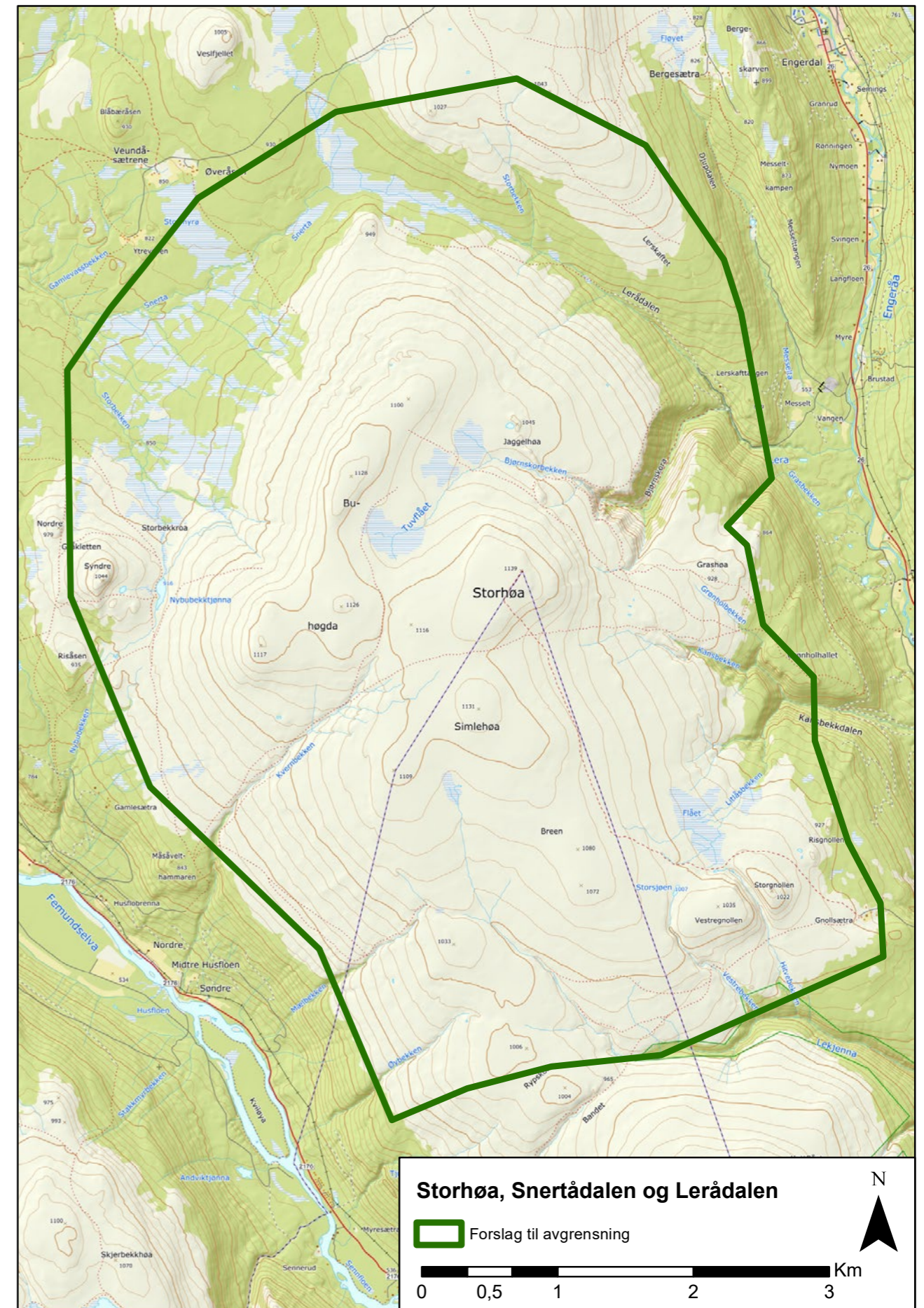
Fangstanlegget er svært sårbart for moderne ferdsel siden varder, stående steinheller og bogasteller alle er tørrmurt av stein. Disse kan ha stått slik siden tidlig middelalder.

Et åpent fjellandskap er også sårbart for større utbyggings- og infrastrukturtiltak.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlige hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning i dette landskapet er:

- > Vedlikehold av stier må ikke føre til skader på kulturminnene.
- > Vis varsomhet med tiltak, f.eks. vindkraft og hytteutbygging, som blir svært synlige i et eksponert og åpent fjellandskap.

Koppangsøyene ligger midt i Glomma, og her står det fortsatt mange løer. Foto: Nilsson Cinematics

11. Koppangsøyene

Øylandskap i Glomma

Stor-Elvdal kommune

Areal: 12,1 km²

Området ligger i landskapsregion: 9) Østerdalene
(Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet ligger mellom Stai bru og Koppang sentrum/Sundflobrua, og omfatter øyer i Glomma med jorder og høyløer, og arealer i dalbunnen på begge sider av Glomma dit gårdsbebyggelsen ble flyttet etter store flommer.

BESKRIVELSE

Koppangsøyene er et unikt elveslettelandskap i skandinavisk sammenheng. Glomma har her en for-grenet elveløpsstrekning som kalles anastomoserende elv, og den er karakterisert av at elveløpet deler seg opp og løper sammen igjen mellom øyer, holmer

og banker. Det er balanse i hvor mye løsmateriale som elva transporterer inn og ut av strekningen, og det er unikt at det finnes såpass stabile øyer og holmer i ei elv. Antallet øyer og utstrekningen på 8,5 km er unik i Norge. De mange øyene, elveløp, flommark, jordbruksarealer og vegetasjonsbelter gir mangfoldig vegetasjon. Det er hittil registrert 11 rød-lista arter i området.

Det meste av arealet på Koppangsøyene er jord av svært god kvalitet. Blant annet derfor har det vært attraktivt å bosette seg og dyrke her. Historien til øyene er lang, variert og rik, helt tilbake til steinalder og jernalder. På den største øya, Koppangsøya, var det en middelalderkaupang, derav navnet Koppang som betyr kjøpstad. Det var stor ferdsel til og forbi handelsstedet. Like nord for området er det store myralfomforekomster og arkeologiske funn viser storstilt jernutvinning. Jern var en viktig handelsvare i

middelalderen, og i tillegg til innlandsprodukter som pels og bein, la dette grunnlaget for handelsplassen. Kaupangen på Koppangsøya er den eneste kjente kaupangen i Østerdalen. «Kaupangsmart'n» foregikk i mars mellom ca. år 1000 og 1350. Stedsnavn som Skeiøya (skeid betyr kappestrid/kappløp/kappridning) og Bila (ei lita eng på Koppangsøya som betyr å beile/fri) stammer antagelig fra denne perioden. Øyene har fortsatt navn etter gårdene de tilhørte, historiske hendelser, bruk eller naturgrunnlag. Noen navn er svært gamle, andre fra nyere tid. Kongevegen gjennom Østerdalen krysset Koppangsøya. Dagens sentrum ligger nord-øst for Koppangsøyene og like utenfor KULA-landskapet.

Øyene har bestandig vært flomutsatt, og de lokale bøndene betalte mindre skatt og tiende på grunn av hyppige skader fra elva, frost, kulde og snø. Den lett-drevne jorda gjorde at bøndene likevel ville bo og dyrke på øyene. Men fra 1650 ble flomskadene verre på grunn av kaldere klima, større flommer og av-skoging av øyene som førte til mer erosjon, og opprensning av elveløp for å lette den økende tømmerfløtinga. De fleste gårdene flyttet derfor fra øyene til fastlandet litt høyere i dalen i løpet av 1700-tallet. De

gamle bygningene ble gjenreist sammen med nye bygninger på nye tun på begge sider av dalbunnen. Landskapet forteller om flyttinga gjennom de sammensatte bygningsmiljøene og endret lokalisering av tun. Det er særegent at gårdstunene ligger såpass langt unna innmarka som er igjen ute på øyene. De som driver jorda kjører til øyene med traktor over Glomma flere steder. Skogbruk er også ei viktig næring for gårdsbrukene med teiger oppover dal-sidene. Flere av gårdstunene har bygninger som vitner om rikdom i perioder da tømmerprisene var høye.

Etter at tunene ble flytta fra Koppangsøyene, ble det satt opp slåtteeuer og løer slik at slåtteeuene kunne hvile og høyet lagres til vinteren. Løene preger landskapet, og ingen andre steder i landet er det så mange løer uten annen gårdsbebyggelse i nærheten. Løene har gradvis gått ut av bruk. Ettersom jordbruksdrifta har endra seg, har løene mista sin opprinnelige funksjon. En del løer fikk større åpninger slik at traktorer og skurtreskere kunne lagres i dem, men når maskinene blir enda større blir bruken av bygningene mer begrenset. Det står igjen ca. 50 løer, buer og andre bygninger som ble brukt i fordyrkinga på øyene.

Høyloer som fikk ny bruk. Foto: Agnete Jovall, Innlandet fylkeskommune

De mange kulturminnene langs Glomma vitner om en mangfoldig kulturhistorie. Følger vi Glomma nordover på vestsida, passerer vi dagens hovedkirke i Stor-Elvdal, fra 1821. Kirka er listeført og har en spesiell kirkestall prioritert i fylkesdelplanen for kulturminner. Søstu Vestgård har freda østerdalsstue og loftsbygning som opprinnelig sto ute på øyene. Lijordsegga like nordenfor er et gammelt tun i forfall, men med en spesiell steinlåve. En av øyene heter Lijordseggholmen. Nystu Trønnes eies av kommunen og lå tidligere på øyene, derav navnet Trønnsenget. Tunet huset landets første kommunale aldershjem, etablert i 1898, og var i drift fram til 1977. Etter omfattende restaurering, åpnet kommunen tunet som museum i 1986. På østsida av Glomma ligger Øvergårdsholmen rett nedenfor dagens tunplassering. Øvergård har ei freda østerdalsstue som var med på flyttinga fra øyene. Det står ei barfrøstue på Koppangshammeren som er prioritert i fylkesdelplanen for kulturminner. Bakstua til barfrøstua var tidligere sakristi i den gamle St. Michaelskirken på Kirkemo som ligger innenfor KULA-området. Kirka ble tatt ned og auksjonert bort i 1823. Forbi barfrøstua går det en populær og tradisjonsrik tursti til utsiktspunktet over øyene, og langs en kultursti står tre steinhvelva bruer i leden til den gamle Kongevegen. Lengst sør i KULA-landskapet ligger Stai jernbanestasjon som er freda.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet består av en flat, bred dalbunn og elve-sletter. Området er relativt åpent, og man ser derfor godt størrelsen på dalbunnen og det større landskapsbildet. Elva deler seg i mange løp mellom en rekke øyer av ulik størrelse og utforming. Området er i liten grad preget av større, moderne tekniske tiltak, og har en usedvanlig stor og lesbar tidsdybde. Mest karakteristisk av kulturminnene er de mange løene på øyene.

NASJONAL INTERESSE

Trekk fra elveløpets perioder med endring eksisterer fortsatt i landskapet, med bedre lesbarhet enn ved andre elveløpsstrekninger i landet. Størrelsen på den forgrenete elveløpsstrekningen er unik i Norge. De mange løene og buene særpreger øyene. Her er naturgrunnlaget og kulturhistorien tett flettet sammen, og disse har stor formidlingsverdi. Området har hatt den eneste kjente middelalderkaupangen i Østerdalen. De mange godt bevarte østerdalsstuene som bare finnes her i Østerdalen viser den regionale og lokale byggeskikken, og er unike nasjonalt.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Det er positivt at kommunedelplan for Koppangsøyene innlemmes i ny kommunedelplan for kulturminner, og retningslinjer og bestemmelser fra denne iverksettes i kommuneplanens arealdel med hensyns-soner. Gode bestemmelser finnes i den gamle kommunedelplanen.

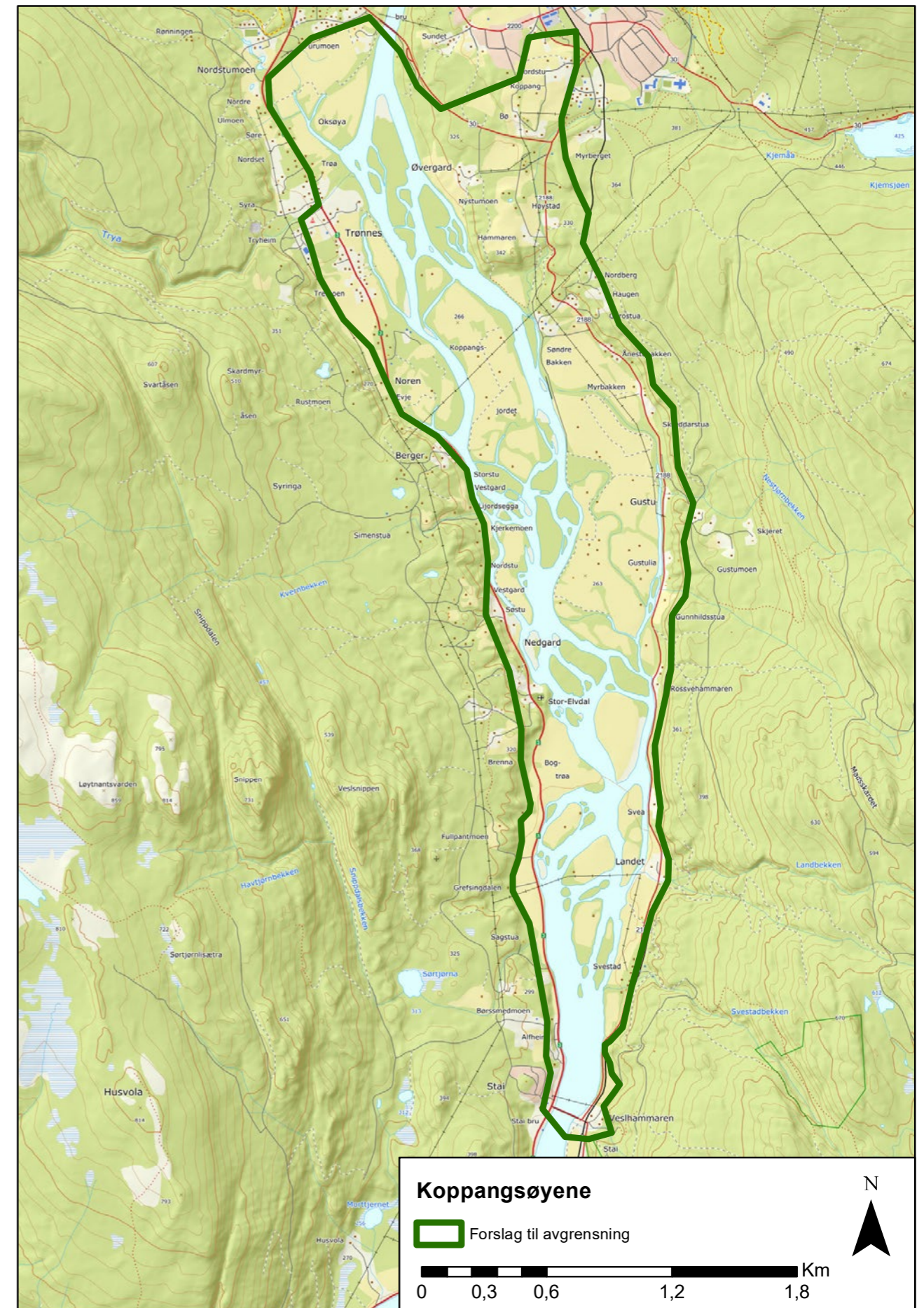
Fra 2022 er området med i den landsomfattende satsingen «Utvalgte kulturlandskap i jordbruket» en tilskuddsordning basert på spleiselag mellom landbruks-, natur- og kulturmiljøforvaltningen i Norge. Satsingen er et samarbeid med brukerne i området. Det vil bli utarbeidet en egen forvaltningsplan for området, og tildelt årlige midler til investerings- og skjøtselstiltak som blant annet skal ta vare på kulturarven. KULA-området har samme avgrensning.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Det er god hevd på de dyrkede arealene. Øyene er sårbare for flom. Noen av bygningene på gårdstunene er godt istandsatt, mens andre bygninger er revet eller truet av forfall. Mange av løene er i dårlig stand, og det innebærer ekstra arbeid å kjøre rundt løene på jordene.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- > Det bør lages en plan for istandsetting av eldre bebyggelse.
- > Steinfjøset på Lijordsegga bør sikres langs riksveg 3.
- > Det bør stimuleres til beiting og/eller skjøtsel av beitemarkene.
- > Det er aktuelt med mer flomsikring med flomverk på grunn av klimaendringer.
- > Det bør stimuleres til å sikre bygningene.
- > Det er behov for skjøtsel av kantvegetasjon langs jordkanter.
- > Det er behov for å sikre tilgangen til øyene med traktor og redskap

12. Ljøravassdraget og Støa kanal

Fløtingslandskap i de østligste skogene

Trysil kommune

Areal: 14,6 km²

Området ligger i landskapsregion: 9) Østerdalene
(Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Området ligger lengst øst i Innlandet ved grensa til Sverige, og utgjør søndre del av Ljørdalen som er den minste dalen i landskapsregionen Østerdalene. I nordre del av området renner Ljøra sørøstover og krysser riksgrensen til Sverige ved Støa. Vassdraget i søndre del av området renner sørvestover og er en del av Trysilvassdraget som fortsetter inn i Sverige som Klaraälven.

BESKRIVELSE

Landskapet består av en elvedal med skog og enger ved elvebreddene. Lengst sør etter Støa kanal er det myrlendt og nokså flatt med de små sjøene Nordre og Søndre Flersjøen, Storsjøen og Blanksjøen. Her ble det fløtet tømmer, særlig mellom 1858 og 1901, men stedvis helt fram til 1991. Her finnes et nettverk av menneskeskapte dammer, kanaler, koier og uthus. På elvebreddene ligger gamle utslåtter, og langs vassdraget er det registrert steinalderboplasser. Landskapet er et barskogområde med omfattende tømmerressurser.

I Trysil ender de fleste elvene opp i Trysilelva. Ljøra renner imidlertid inn i Sverige ved Støa. De store skogene i Ljørdalen sto lenge ubrukt fordi tømmeret ikke kunne fraktes ut for salg. Trysil Skogbolag, med svenske eiere, ønsket å utnytte skogressursene. Oppkjøperne fantes langs Trysilelva, i Klaravassdraget og i Karlstad. For å frakte tømmeret fra Ljøra til Trysilelva, måtte tømmeret løftes 13 høydemeter til Lille Flersjøen. I 1855 startet arbeidet med å binde de to vassdraga sammen gjennom Støa kanal. Det ble bygd to tømmerspill som hver besto av to vognbaner drevet av vannhjul. Disse fraktet tømmeret opp fra Ljøra til Trysilelva.

Arbeidet med å bygge kanalen tok fire år med ca. 65 mann i arbeid. All utgraving skjedde med håndkraft, trillebår, spade, slegge og bor. To like anlegg med vannhjul løfta tømmeret seks meter opp ved Nordre spill og tilsvarende ved Søndre spill. Kanaler på 3,1 km ble gravd til Lille Flersjøen, og derfra kunne

tømmeret fløtes videre til Trysilelva. Næråkanalen på snaut 4 km ble gravd for å gi sikker vanntilførsel til Støakanalen. Flere dammer, og en mindre kanal fra Blanksjøen til Flersjøen, måtte også bygges.

Tømmeret ble fraktet av vogner gjennom spillene drevet av vannhjul. Arbeidslag sto på ulike poster og hadde hver sine oppgaver med å fløte tømmeret gjennom anlegget. Ved Nordre spill ligger fremdeles selve akslingen, eller hjulåsen, som den ble kalt. På denne akslingen var de to vannhjulene montert. Vognene ble trukket opp eller ned ettersom hvilken luke som ble åpnet. Gården Gustavsberg ble anlagt som bestyrerbolig av de svenske eierne i 1854. Her ligger nå ny bestyrerbolig for Statens Skogforvaltning fra 1956.

Bygginga av Støa kanal var etter datidas forhold et kjempearbeid. Langt utenom Trysils grenser gikk det gjetord om storanlegget ved Støa. Dette arbeidet innleda en periode på over 100 år der skogen ble arbeidsplassen for nesten alle menn i Ljørdalen, slik det var i resten av Trysil. Fløtingsinnretningene er vitnesbyrd fra en periode da svært mange var syssel-satt i skogbruket, før teknifiseringa og nedbemanninga av hele næringskjeden.

Fløting var livsfarlig. Fløterne måtte balansere på tømmerstokkene på elvene for å løse opp i tømmer-vaser. Fløterne måtte hele tida være oppmerksomme for umiddelbart å kunne respondere på hverandre og kreftene i elva. De måtte tilpasse seg årstidene, vindretning, flom osv. De hadde en omfattende terminologi for å beskrive landskapet og elvene, og mange stedsnavn er knyttet til steder som var viktige i fløtinga eller til hendelser som f.eks. dødsulykker. Elva med alle sine detaljer, som folk i dag knapt nok legger merke til, har en gang betydd liv eller død for generasjoner med tømmerfløtere som hver vår og sommer levde med fløtinga. Da tømmeret kryssa grensen til Sverige, kunne det fløtes 300 km til foredling i Karlstad. I dag fraktes fremdeles tømmer fra dette området til Sverige, men med tømmerbiler. Dette viser en lang kontinuerlig driftsform som har blitt modernisert. Det hele startet med Støa kanal.

Fløterne leverte tilbud til oppdrag som fløterlag, og det laget som kunne fløte for lavest sum fikk oppdraget. Dette bidro til dårlige lønnsvilkår og konflikter. En konflikt som fikk stor nasjonal oppmerk-

Kanalen inn mot Søndre spill. Foto: Nilsson Cinematics

somhet foregikk lenger vest, i Julussdalen i Elverum kommune, og er kjent som Julussakonflikten. Våren 1927 hadde 150 fløtere organisert seg og levert et tilbud for fløting av tømmer i elva Julussa. Et annet lag av uorganiserte fløtere leverte et lavere tilbud og fikk tilslaget. I dette laget var det med blant annet skogeiere og deres sønner, skogbestyrere og andre uten erfaring i fløtingsarbeid. Noen faste fløtere som hadde vært arbeidsledige lenge ble med i dette laget,

noe som skapte forbitrelse blant de organiserte. De uorganiserte sin pris på tilbudet var ikke til å leve av. Da det uorganiserte laget skulle fløte, blokkerte det organiserte laget fløtinga. 200 fløtere demonstrerte på Brattveltdammen. Saken gikk til Stortinget, og staten sendte 135 politimenn og gardister til Julussa som jagde vekk demonstrantene. Men konflikten ga resultater: allerede høsten 1927 ble Norsk skog- og landarbeiderforbund dannet, og forbundet ble i løpet

Kanalen gror igjen. Foto: Nilsson Cinematics

av kort tid et av de største LO-forbunda i Norge. I 1929 ble lønn for tømmerfløtere tariffesta.

LANDSKAPSKARAKTER

Området preges av skogsvassdrag der stor fløtingsaktivitet har etterlatt mange kulturminner som dammer, koier og båthus. De bygde kanalene er sentrale for å forstå fløtingsaktiviteten som gjorde det mulig å fløte tømmer ut av Ljørdalen. Spillene løfter tømmeret der det er oppoverbakke og tømmeret ikke kunne fløtes naturlig. I nord renner Ljøra i en dal der flere bekker og småelver slutter seg til hovedløpet. I sør er landskapet flattere og myrlendt og preget av små innsjøer.

NASJONAL INTERESSE

Trysil er en av kommunene i Norge som har størst tetthet av fløtingsinnretninger i Norge. Støa kanal er unik og har siden 1994 hatt status som et teknisk industrielt kulturminne av nasjonal verdi. I området settes vassdragets tekniske fløtingsinnretninger, kanaler, dammer, gårder og koier inn i sin rette landskapsammenheng. Kombinasjonen av de naturgitte forutsetningene og de menneskeskapte anleggene, gjør landskapet lett å lese.

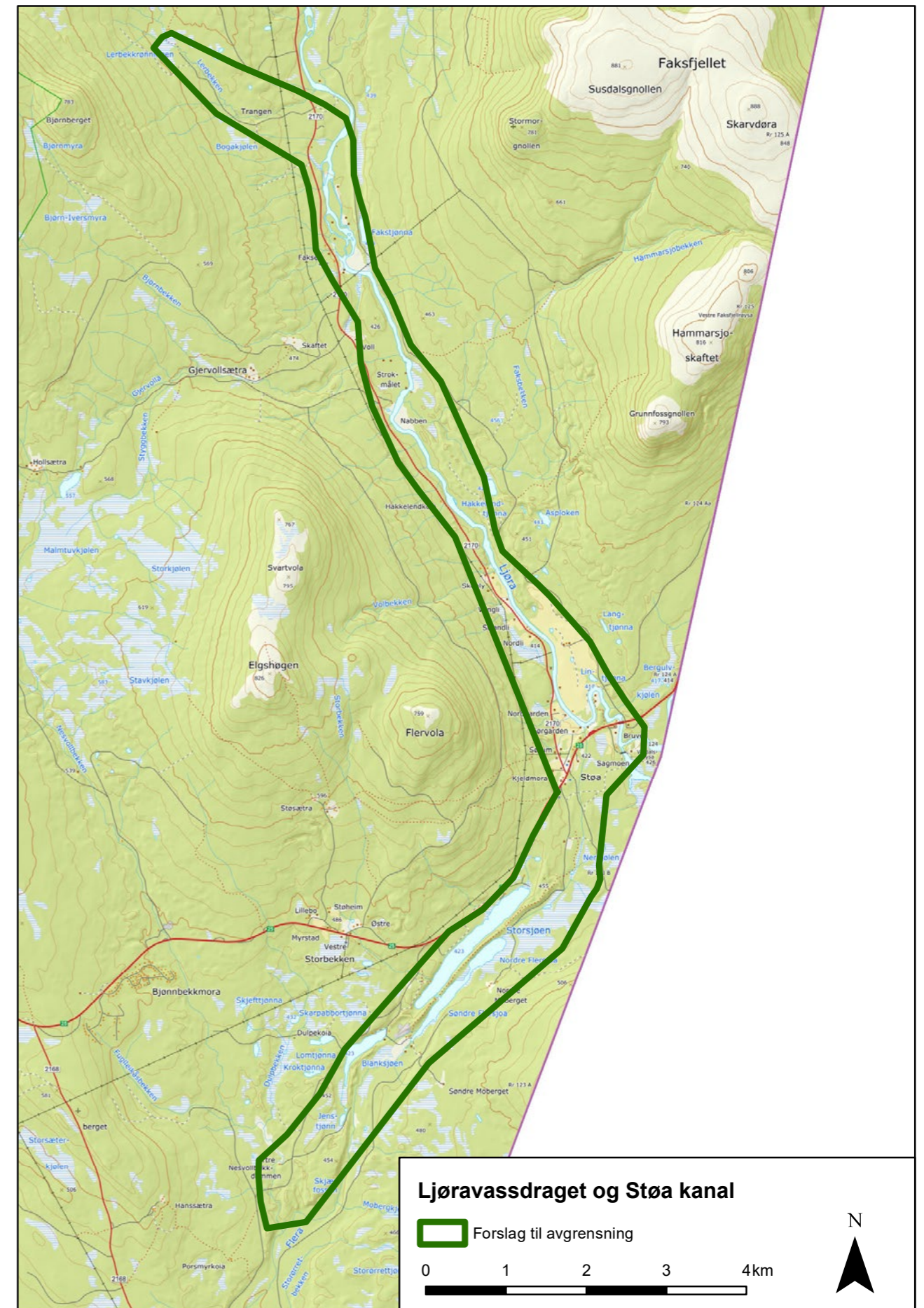
SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Kanalene er sårbare for gjengroing, og skogen står tett på bygningene. Tekniske installasjoner er sårbare og trenger vedlikehold eller sikring.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette ramme for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning innenfor dette området:

- > Bygningene og damanleggene knyttet til fløting bør tas vare på.
- > Båthuset ved Nordre spill, der mye gammelt fløtingsutstyr oppbevares, bør sikres.
- > Bommen ved Nordre spill bør sikres og vedlikeholdes.
- > Kanalene bør holdes åpne.
- > Tilrettelegging og bruk av landskapet bør ta hensyn til de sårbare kulturminnene og gjøres i samråd med Trysil Engerdal museum, som drifter Støa kanal.

13. Vangsåsen

Jernvinne- og skogsetringslandskap

Hamar og Løten kommuner

Areal: 56,4 km²

Området ligger i landskapsregion: 14) Fjellskogene i Sør-Norge (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet ligger på Vangsåsen, nord for Hamar. Det meste av området ligger i Hamar kommune. I nordøst ligger setra og turisthytta Målia i Løten kommune. Området avgrenses av Brumundkampen i nord, av Målifjellet og Gråberget i øst og strekker seg ned til Puttsjøen i sør.

BESKRIVELSE

Fra de avrunda åsene på 500–850 moh. nord og øst i landskapet brer en skogkledd vid innlandsdal seg sør- over med store flate myrområder. Her danner mindre vann, bekker og elver etter hvert hovedvassdraget Flagstadelva. I sør blir landskapet stedvis noe brattere, og her renner elva gjennom et gjel.

Berggrunnen består av funnfattig spagmatitt, grunnfjell og kvartsskifer. Dette står i kontrast til de kalkrike flatbygdene sørvest for området. I nordøst preges landskapet av store sammenhengende myrer. Jernutfellinger i myrene var grunnlaget for uttak av myrmalm og jernutvinning helt tilbake til jernalder. Dette forklarer det norrøne opphavet til navnet Målia.

Sør i dette landskapet, og sør for setra på Tørbustilen, er det registrert sju jernvinneanlegg fra eldre jernalder. Jernvinneanleggene ligger på små koller i et småkupert molandskap. De ble fyrt med ved, ikke kull, og det er derfor ingen synlige kullgroper ved disse anleggene. Noe lengre nord, på tørrmoene nær myrområdene ved Haugsætra, Nybusætra og Tørbustilen, er det registrert til sammen 15 jernvinneplasser og 104 kullgroper fra yngre jernalder og middelalder. Disse fordeler seg på fem forskjellige områder. Sør for Nybusætra er jernvinneaktiviteten også synlig i stedsnavnet Blesterbakken. Det viser til blåsebelgene som ble brukt for å oppnå høy temperatur i jernvinneovnene.

Jernutvinning var en utmarksaktivitet som måtte tilpasses de rolige periodene i gårdenes årssyklus. Å utvinne jern fra myrmalm var en omfattende prosess der myrmalmen først ble spadd ut av myrene. Deretter ble malmen brent på bål, dvs. røstet på tørrmoene, før den ble brent på kull i jernvinneovnene. Vedhogst, vedtørring og kullproduksjon i kullgroper var driftspor som gjorde store inngrep i vegetasjonen, og som åpnet landskapet. Store deler av myr- og moreneområdene i området ble benyttet i produksjon av jern. Jernvinnene ligger på morenekantene nær myrområdene. Kullgropene og røsteplassene ligger spredd på tørrmoene nær jernvinneplassene. Jernet ble til slutt fraktet ned til sentrale gårder i Vang og Furnes.

Setrene på Tørbustilen ligger langs Flagstadelva. Foto: Cecilie Askhaven, Riksantikvaren

Jernproduksjon av industriell karakter i dette landskapet er datert fra 200 til 1400 e.Kr. Jernutvinninga på åsene fra Moelv i nordvest, via Løten til Romedal i sørøst, har vært en viktig økonomisk faktor for hele Mjøsområdet i yngre jernalder og middelalder. Det store omfanget av jernframstillingsplasser vitner om handelseksport ut av regionen. Jernet fra Vangsåsen kan knyttes til maktssenteret på Åker i yngre jernalder

og til Hamarkaupangen i middelalder. I høymiddelalder har jernhandelen fra Hedmark vært en betydelig inntekt for kongemakten.

I landskapet ligger det to mellomstore fangstanlegg med en lengde på 1–1,5 km: ett ligger på moreneryggen langs Svartholbekken i Lavsjømyrene i nordøst, og ett ligger langs morenekanten nord for Svartdalsbekken i sør. Viltkjøttet fra fangstanleggene har nok

Skogsetre, myr og skoglandskap sett fra Brumundsætra mot Budor. Foto: Øystein Lia, Innlandet fylkeskommune

dekket et lokalt matbehov, mens varer av bein, horn og pels har vært viktige handelsartikler på Hamar-kaupangen.

Området tilhører i dag Vang bygdeallmenning og eies av 374 gårdbrukere der alle har eiendoms- og bruksrett til utmarksressursene. Retten til ressurser i utmarka er beskrevet i middelalderens landskapslover, og Gulatingsloven fastslår at «Enhver skal ha allmenningen sin som han har hatt fra gammel tid». Bruksrett til livsviktige utmarksressursene gjaldt jakt, fiske, sanking, hogst, beite og setring. I skogområdene vest for Hedmarksvidda og øst for jordbrukslandskapet langs Mjøsa, har gårdene i Vang, Furnes og Ringsaker hatt sine setrer. På det meste, omkring 1850, hadde 90% av alle matrikkelgårdene i Hedmarksbygdene setre. Innenfor KULA-området ligger det om lag ni setervanger.

I forbindelse med befolkningsøkningen på 1600-tallet, ble det behov for å flytte buskapan opp i utmarka for å spare åker- og engareal i bygdene i dalbunnen. Setrene ble ryddet der det var godt beite med kalkrike lommer, og ved fruktbare myrer. Buskapan på setrene fikk god tilgang til næringsrike beiter med mineralholdige urter som bjørnskjegg, starrarter og dvergbusker. Seinsommerslått gav også økt tilgang til ressurser. Fôr og gras ble kjørt hjem til gårdene fra setrene. Med setringa kunne det dyrkes mer korn, potet og vinterfôr i bygdene. Det var matrikkelgårdene som hadde seterrett, og setringa kunne foregå langt unna gårdene.

Setra lå så langt fra gården at det var behov for hus til både dyr og folk, som stôrhus, fjøs og løer. Stôrhuset kommer av gammelnorsk – *stavrhus* – som betyr arbeidshus. På setra inngår inngjerda slåttemråder, løkker og lokkebakker. På Vangsåsen var det en egen bygningstype med fraskilte mjølkebuer. Fjøsset var som regel et ett-, to- eller treroms laftet hus. Stôrhusene var enkle, og hadde sjeldent mer enn to rom.

Setrene ligger enkeltvis eller i klynger. Det var beiteressursene som avgjorde størrelsen. De spesielt rike setrene, som den store Brumundsætra i nord, har hatt opptil 40 setre. Setrene har ulik lokalisering – de kan ligge ved et vann som ved Nybusætra, ved myrområder som ved Steinsætra, langs etter en veg som Brumundsætra eller ved ei elv som ved Tørrbustilen. Beitinga i utmark var en allmenningsrett, og det var fellesbeite utenfor setervangene. Produksjonen av mjølkevarer som smør, fløte og ost var det knyttet eiendomsrett til. Den tilhørte hver enkelt gård som hadde dyr på setra. Selv om det er mindre setring og skjøtsel av landskapet i dag, holder Vang allmenning fortsatt landskapet rundt noen av setrene åpent. Kuene styres til å beite seternært og ikke i skogen. Allmenningen krever også vedlikeholdspåtak for

seterbygningene, noe som ivaretar et minimum av vedlikehold.

LANDSKAPSKARAKTER

Området framstår som en skogkledd vid innlandsdal med store sammenhengende myrområder der mindre vann, bekker og elver danner hovedvassdraget Flagstadelva. Landskapet avgrenses av åser med avrunda former på 500–850 moh. I sør har Flagstadelva gravd seg ned i et gjel. Utmarkskulturminnene på moer og myrer, som jernvinneplasser, kullgroper, fangstanlegg og setrer, viser en omfattende bruk av utmarka nær de lavereliggende rike jordbruksområdene i Vang og Furnes.

NASJONAL INTERESSE

Jernvinne- og setringslandskapet på Vangsåsen viser en klassisk og mangfoldig utmarksbruk på Østlandet. Innenfor området, har ressursene i skogen blitt utnyttet fra eldre jernalder fram til i dag. I eldre jernalder og middelalder ble myrområder og moer utnyttet til «førindustriell» jernproduksjon, og jakt ble organisert i store fangstanlegg. Utmarksprodukter av bl.a jern, bein og pels har i middelalder inngått i nasjonal og internasjonal handel kontrollert av konge- og kirkemakt. Fra 1600-tallet, gjennom en intensiv fase på 1800-tallet og fram til 1970-tallet, har de samme myrene og moene blitt brukt til setring for gardbrukerne i Vang og Furnes. Allmenningsretten – en felles bruksrett for bygdeallmenningen – er den røde tråden for utnyttelsen av ressursene i denne utmarka.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

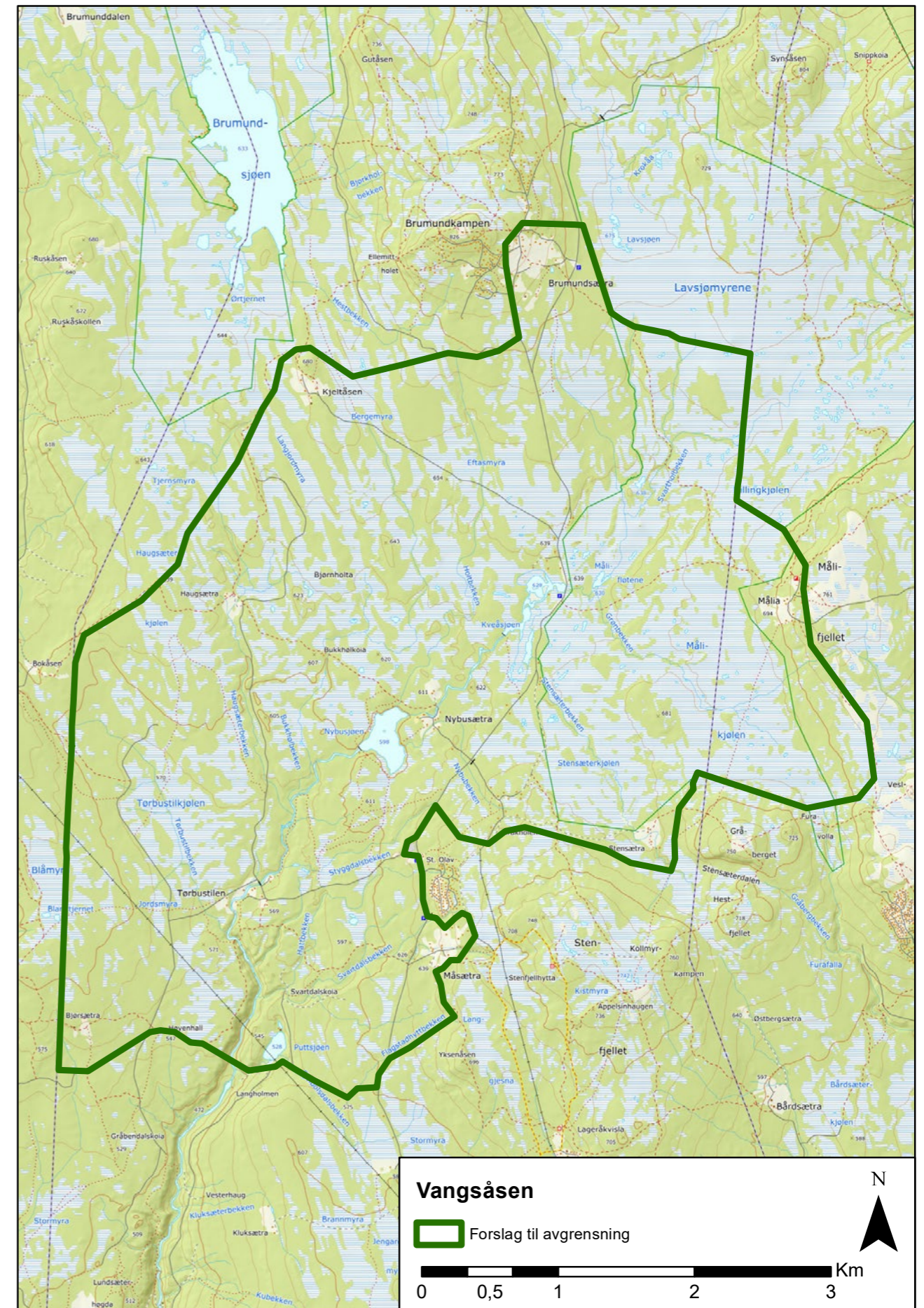
Deler av landskapet ligger innenfor Lavsjømyrene/Målikjølen naturreservat. Her er det verneforskriftene som gjelder, og det er statsforvalteren som har forvaltningsansvaret.

Landskapet og setervollene er sårbare for ny hyttebygging og andre arealkrevende inngrep. Uten et tilstrekkelig beitetrykk står setervollene i fare for å gro igjen. Fortsatt beiting av storfe og vegetasjonsskjøtsel er viktig for at setervollene skal forbi synlige i skoglandskapet.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Retningslinjer, hensynssoner og generelle bestemmelser bør utarbeides for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- > Det bør ikke bygges hytter innenfor setervollene.
- > Det bør stimuleres til fortsatt husdyrhold og vegetasjonsskjøtsel på setrene.

14. Steinsodden, Mjøskastellet og Ringsaker kirke

Rivaliserende konge- og kirkemakt i middelalderens sentrale jordbrukslandskap

Ringsaker kommune

Areal: 6,3 km²

Området ligger i landskapsregion: Innsjø og silurbygdene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet ligger rett sør for tettstedet Moelv og sentralt ved Mjøsas nordvestligste fjordarm. I nord avgrenses landskapet av Korgenstuguvika og E6, og i vest av Mjøsa. I sør og øst avgrenses området av storgårdtunene Samsal, Ulven og Skapal, og de nærmeste jordene og åsryggene mellom gårdstunene.

Ringsaker kirke ligger i et rikt jordbrukslandskap strategisk nært Mjøsa. Foto: Nilsson Cinematics

På Steinsholmen i Mjøsa ligger borgruinen etter Mjøskastellet fra middelalder. Foto: Nilsson Cinematics

BESKRIVELSE

Landskapet er et enhetlig jordbrukslandskap med store, bølgete, åpne og fruktbare jorder som brytes opp av mindre skogkledde odder, koller og to mindre elver. Jordene vender seg i vest mot Mjøsa, og ender i grunne vikar.

Jordbrukslandskapet på Steinsodden, nordvest i landskapet, har stor tidsdybde. Storgården Stein har gitt odden sitt navn. Her finnes kulturminner fra de fleste tidsperioder. På den skogkledde Steinsborg-odden ligger en stor blokkstein med veideristninger av elgmotiv fra eldre steinalder. Østenfor tunet på Stein gård, oppe på det skogkledde «Steinsberget», ligger en bygdeborg fra folkevandringstiden. Ytterst på odden, nord for gårdstunet, ligger Steinsodden naturreservat som inkluderer holmen Mjøskastellet ligger på, Borgodden og Korgerstuodden. Her er formålet å bevare den spesielle geologien i Oslofjordfeltet med tydelige jordforkastninger og trilobitt-lokaliteter. Dette har lagt grunnlaget for et fruktbart landskap med et rikt dyre- og fugleliv, og tidlig bosetting har etterlatt seg flere steinalderlokaliteter og mange gravrøyser.

Mjøsa har vært den viktigste ferdselsåren gjennom flere tusen år. Helleristningssteinen på Steinsodden, Mjøskastellets beliggenhet ytterst på Steinsholmen, der Mjøsa er smalest, Ringsaker kirkes sentrale beliggenhet på Mjøsas breidd og bygdeborgens beliggenhet

på et nes i nærhet til både vann- og landveg, viser dette. Ferdselsårene på land og ferdselsårene på Mjøsa møtes i krysset ved Ringsaker kirke og Svein- haug. På vinteren lå mjøsisen lengre nord for Steinsodden enn sør. Avhengig av årstid skiftet ferdselsformen mellom slede og båt. Mjøskastellet fungerte trolig også som en skysstasjon.

Området Steinsodden – Ringsaker kirke har vært et strategisk knutepunkt og en militær og økonomisk kontrollpost. Snorres kongesaga beskriver hvordan fem hedenske småkonger fra Gudbrandsdalen, Hadeland og Hedmarken samlet seg til veitsle og gjestebud på Ringsaker for å planlegge motstand mot den harde kristningen til Hellig-Olav.

Ringsaker kirke er en av Norges best bevart steinkirker fra middelalderen. Kirken er datert til 1100-tallet, og ble utbygd til en prektig romansk basilika med midtskip på 1200-tallet. Kirken var viet til St. Olav og den var en tridjunkskirke – dvs. at en tredjedel av fylket sognet til kirken. Dette inkluderte også store områder på vestsiden av Mjøsa som Vardal, Snertingdal, Biri og Redalen. Med kirkens nære beliggenhet til Mjøsa, var det vanlig å ankomme den i båt. Storgårdene nær kirka har trolig hatt administrative funksjoner i middelalder.

Mjøskastellet ble opprinnelig anlagt på Steinsholmen på 1200-tallet som følge av at kong Håkon Håkonsen og Hamarbiskopen var i konflikt om

eiendomsretten til Helgøya. Borgens strategiske plassering på en holme i nærheten av Ringsaker kirke, viser hvor viktig båtferdselen på Mjøsa var i denne maktkampen. I løpet av høymiddelalder, da kongens makt ble befestet, endret Mjøskastellet sin funksjon seg fra å være en borg for kongens hird til å bli et statsfengsel. I dag er Mjøskastellet en ruin. Stein gård er nevnt i sagaene, og den har hatt handelsprivilegier siden 1700-tallet. Den gamle allfarvegen og Kongevegen gikk gjennom tunet på gården, og dagens Pilegrimsled passerer forbi. I en periode var Stein siste handelssted før reisende nordover kom til Trondheim. Hovedbygningen er i dragestil, reist etter brannen i 1897.

Nord for Ringsaker kirke ligger Prestegårdskogen. Den dekker en tydelig øst-vestgående kolle – Apostelhaugen på 196 moh. På Apostelhaugen er det nylig registrert et stort kalksteinsbrudd fra middelalder. Kalksteinsbruddet settes i sammenheng med bygginga av Ringsaker kirke i høymiddelalder. Sørøst for kirken, på gården Sveinhaug, ligger en monumental gravhaug fra merovingertid (600 e.Kr.) på 21 m i diameter. Sveinhaug er opprinnelig en del av et større gravfelt med mindre gravhauger.

De store åkrene rundt Ringsaker kirke i sørøst åpner landskapet og gjør kirken godt synlig. Både fra Mjøsa, den viktigste historiske ferdselsåren, og fra Kongevegen og Pilegrimsleden (dagens rv. 213) er kirken et blikkfang. Alle storgårdene rundt kirken ligger i direkte visuell nærhet. Gårdene Skapal, Ulven og Samsal i sørøst har vært adelige setegårder. Ringsaker prestegård, som er fredet, ligger rett vest for kirka. Tidligere var det flere husmannsplasser i området, men i dag er det bare en igjen. Den ligger nord for Apostelhaugen og tilhørte prestegården.

På Ringstrand sør for kirken ligger Ringsbrygga. Der var det ferjested og dampskipsbrygge som Skibladner og andre Mjøsbåter la til ved. Storgårdene rundt hadde egne veger ned mellom jordene til brygga, og den var et samferdselsknutepunkt med egen butikk fram til 1960-tallet. Her lå også det historiske sentrumet i kommunen. Ringsakergårdene har trolig gitt navnet til kommunen.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet er et enhetlig jordbrukslandskap med store, bølgete, åpne og fruktbare jorder som brytes opp av mindre skogkledde odder, koller og bekker.

Jorder og gårdstun vender i stor grad mot ferdselsåra Mjøsa. I sørøst stiger landskapet opp et trinn i dalsida. De mange kulturminnene, den lange kontinuiteten og den visuelle nærheten mellom storgårdene og middelalderkirka vises tydelig i dette landskapet.

NASJONAL INTERESSE

Landskapet har en viktig plass i historiene om kristningen av Norge, og seinere om maktkampen mellom konge- og kirkemakt i høymiddelalderen. Her ligger kulturminner fra flere forskjellige tidsperioder på holmer, odder og på Mjøsas breidd nær ferdselsårene på land. Tydeligst er Håkon Håkonsens borgruin, Mjøskastellet, på Steinsholmen og Ringsaker kirke, steinbasilikaen på land innenfor. Begge signalbyggene vitner om en sterk tilstedeværelse av middelalderens verdslige og religiøse sentralmakt. Den store tettheten av særegne kulturminner som helleristingsteinen, bygdeborg og storgårder viser at den sentrale og strategiske beliggenheten har vært relevant gjennom en lang tidsperiode.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

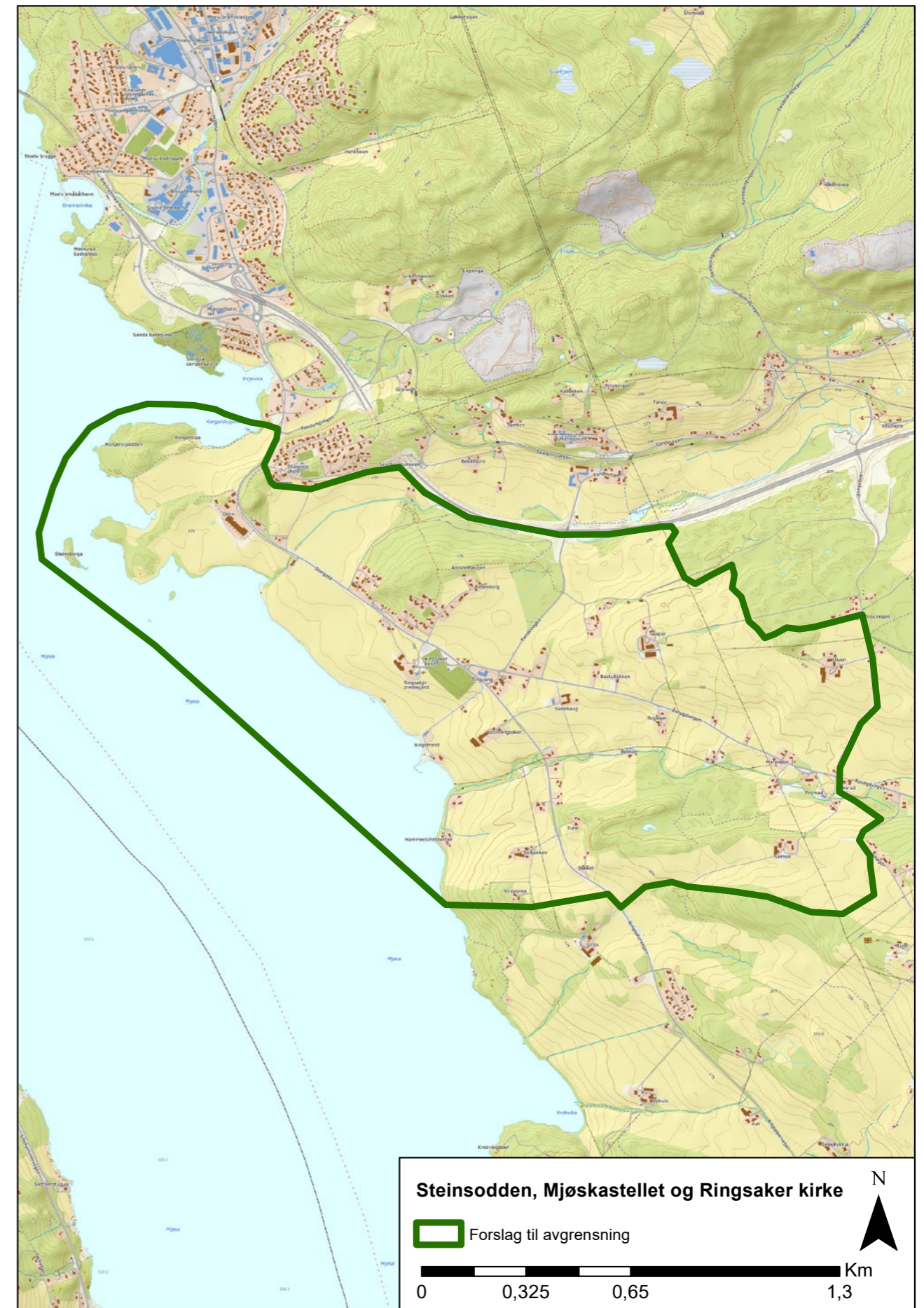
Lesbarheten i landskapet forutsetter at de store og sammenhengende jordene blir bevart. Landskapets plassering rett sør for Moelv og E6, gjør det utsatt for framtidig utbygging, særlig fra nord.

Den nordvestligste delen av landskapet ligger inne i Steinsodden naturreservat. Her er det verneforskriftene som gjelder og statsforvalteren har forvaltningsansvaret.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning i dette landskapet er:

- > Det bør stimuleres til fortsatt jordbruksdrift.
- > Landskapet er sårbart for bebyggelse utenom gårdstunene, og fradeling bør derfor unngås.
- > Ny bebyggelse bør begrenses og tilpasses med hensyn til plassering, volum og lokal tradisjonell byggeskikk.
- > Kommunen bør vurdere å lage en egen reguleringsplan, kommunedelplan eller forvaltningsplan for landskapet.

15. Tingnes, Helgøya og Stange Vestbygd

Mjøsas fruktbare jordbruks- og ferdselslandskap

Stange og Ringsaker kommuner

Areal: 163,6 km²

Området ligger i landskapsregion: 8) Innsjø og silurbygdene på Østlandet. (Nasjonalt register for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Området ligger sentralt på Hedmarken, i og omkring Norges største innsjø Mjøsa. Tingnes ligger ytterst på Neshalvøya mellom Mjøsas to fjordarmer, og nord for Helgøya. Helgøya ligger midt i Mjøsa, og er Norges største innlandsøy. Nessundet, den smale fjorden mellom Tingnes og Helgøya, binder Furnesfjorden i nordøst sammen med den nordvestlige delen av Mjøsa. Stange Vestbygd ligger øst for Helgøya og sør for Hamar på en bred landtunge mot Mjøsa i vest.

BESKRIVELSE

I landskapet som omkranser Norges største innsjø ligger noen av de mest fruktbare jordbruksområdene

i landet. Geologisk tilhører området Oslofjordfeltet, og berggrunnen er en blanding av kambrosilurske sedimenter og eruptive bergarter. At kalksteinsedimenter og leirskifer forvitrer lett, er forutsetningen for det rike jordbruket og landskapets svakt bølgete former. Jordforkastninger danner åsrygger og høyder.

De store sammenhengende jordene åpner landskapet. Siktlinjene strekker seg over Mjøsa, og binder landområdene visuelt sammen. Lange alléer og kantvegetasjon rammer inn de brede åkrene. Jordbruksarealene benyttes i stor grad til korn- og grasproduksjon, men grønnsaks- og bærproduksjon samt husdyrhold er også viktig. Her ligger flere virkelige storgårder, ofte organisert som åpne firkanntun med mange verdifulle bygningsmiljøer. Lange alléer orienterer seg mot Mjøsa fra storgårdene Hol og Grefsheim på Nes, Hovinsholm og Hovelsrud på Helgøya og Atlungstad og Huseby på Stange. Skogområder ligger som lunder og åkerholmer mellom åkrene, men også oppe på åsryggene. På åsryggene langs Mjøsas

På Stange Vestbygd ligger noe av Norges rikeste jordbruksland. Mjøsa, Tingnes og Helgøya i bakgrunnen. Foto: Nilsson Cinematics

østside ligger 11 bygdeborger med siktlinjer til hverandre. I jernalderen var disse en del av et varsling- og kommunikasjonssystem som inkluderte Helgøya og Tingnes.

Navnet Mjøsa kommer fra norrønt *Mjors* som trolig betyr skinnende. Det gamle navnet på Mjøsa er *Heidsær* og betyr både «innsjøen i utmarka» og «Hedenes sjø». Mjøsa har fra forhistorisk tid og opptil andre halvdel av 1900-tallet vært farleden – kalt «fjorden». På odder, nes og øyer ligger fortsatt gravrøyser og middelalderkirker synlige for båtreisende. Fra 1600-tallet ble føringsbåter med råseil benyttet både til skyss og varetransport. Industrialiseringen av jordbruksprodukter førte til økt produksjon og et større fraktbehov, og dampbåtene tok over fra omtrent 1840. Øst på Helgøya i Bergevika er det tre kalksteinsovner etter kalkproduksjon fra 1872 til 1957.

Isvegnettet på Mjøsa har lenge vært omfattende. Middelaldermarkedet på Hamarkaupangen foregikk vinterstid på Mjøsisen. Hit ble geistlige i middelalderen fraktet på slede, og seinest i 2003 ble det brøytet bilveg mellom Tingnes og Hamar.

Sammenhengen mellom storgårder med sakrale navn, gamle vegfar og middelalderkirker er tydelige. Bare på Helgøya og Tingnes var det i tidlig middelalder seks sognekirker. To på Helgøya og fire på Tingnes. Ytterst på en liten odde på Tingnes sto det en trekirke før en gotisk langkirke av stein ble bygd omtrent 1100. Kirka har navn etter prestegården

Ullinshov – førsteleddet i navnet viser til den førkristne guden for ski-, jakt- og holmgang. Kirka speiler seg i Nessundet, og ligger skjernet innenfor Helgøya. Her har det vært ting og drevet religiøs og rettslig praksis i førkristen, katolsk og etterreformatorisk tid.

Midt i landskapet ligger Helgøya som var sentrum både geografisk og for historisk ferdsel. Øyas navn kommer av norrønt *eyin helga*, og betyr «den hellige øya». Både Helgøyas sentrale beliggenhet, at den er godt synlig fra alle ferdselsretninger og inneholder flere sakrale stedsnavn, forklarer øyas navn. Storgården på Helgøyas søndre nes, Hovin, betyr «tempelenga». Norrøn kultutøvelse her ble avløst av en trekirke. Den ble flyttet til Baldershol på Tingnes i 1612. På sørsiden av øya er det flere gravfelt, og noen religionshistorikere mener at gårdsnavnet Stav kan knyttes til kvinnelig kultutøvelse. Fysiske spor etter det førkristne kan også ses på sentrale holmer og nes. Den monumentale gravhaugen på øya Hovinsholmen, rett sør for Helgøya, er med sitt tverrmål på 35 m. en av Hedmarks største. Gravhaugen var et navigasjonsmerke og en markering av førkristne herskerslekter. På Hornneset i nordvest er det et forhistorisk gravfelt av små røyser.

Området må også ses i sammenheng med den rike kulturhistorien på den andre siden av Mjøsa. Her er blant annet monumentale gravhauger, som ved Balke

Midt i Mjøsa på sørenden av Helgøya ligger Hovinsholmen. Deler av Stange Vestbygd bak til venstre. Foto: Nilsson Cinematics

på Toten, og den 40 m. lange langhaugen på Eikstunet ved Gjøvik med siktlinjer rett mot Helgøya.

Stedsnavnet Stange kommer av norrønt *Skaun*, og betyr trolig «avgrenset jordbruksområde». Her går gamle vegger og pilegrimsleden forbi storgårder og kirkesteder fra middelalder i et bølgete jordbrukslandskap. Stange kirke er en langkirke fra omtrent 1250 som er bygd over en eldre steinkirke. Den har panoramautsikt mot Mjøsa, Helgøya og Nes. Kirka ligger mellom storgårder, og på åsryggen i øst, ved Lalum, ligger en monumental gravhaug. Ved Guåker, rett nord for tettstedet Stange, var det tingsted. I middelalderen var det fem sognekirker på Stange. Sentralt langs Mjøskanten ligger en rekke storgårder. Fra sør til nord ligger de store og gamle eiendommene Ven, Gillund (Gildelunden), Huseby, Staur og Ringnes. Gårdsnavnet Huseby er en rest etter veitsleordninga – et administrasjonssenter for kongemakten i tidlig kristning- og rikssamlingstid. I middelalderen var det kongskapell og gildegård på Huseby. Ved Frangstøa viser gravrøyser at det har vært havn her i forhistorisk tid, og det var kongsbrygge her i middelalderen. Litt lengre nord var Gillundstranda kommunikasjons-sentrumet med dampbåthavn mellom 1840 til 1880. I øst hever landskapet seg mot den moderne stasjonsbyen.

I de lite grøderike og høytliggende områdene var det husmannsplasser. Ved Kvamsberget på Grefsheim, nordøst på Nes, var det en husmannsgrend. Et samfunn med opptil 300 personer fordelte seg på 30 husmannsplasser, flere strandsitterplasser, arbeiderbolig, røkterbolig og internat. Det var flere plasser enn gårder, men bare noen er bevart.

LANDSKAPSKARAKTER

Norges største innsjø, Mjøsa, binder sammen de rike kambrosilurbygdene. Et åpent, skrått hellende og bølgete jordbrukslandskap vender seg mot Mjøsa fra Tingnes, Helgøya og Stange Vestbygd. Landskapet ligger i nordre del av Oslofjordsfeltet med jordforkastninger, kalkrike sedimenter, eruptive bergarter og et særdeles grøderikt jordsmonn. Store sammenhengende jorder med åkerholmer, alléer og kantsoner stykkes opp av mindre skogholt og åsrygger. Sentralt i landskapet, og midt i farleden Mjøsa, ligger Helgøya. Gamle vegfar passerer gravhauger og gravfelt fra jernalder, middelalderkirker og går gjennom gardstun. Disse kulturhistoriske sammenhengene i landskapet ligger fortsatt synlig og sentralt plassert for reisende på Mjøsa.

NASJONAL INTERESSE

Jordbrukslandskapet på Hedmarken er blant Norges mest fruktbare, og ligger ved landets største innsjø. Store gårdstun, gamle vegfar, alléer, dampbåtbrygger, middelalderkirker og monumentale gravhauger ligger på synlige steder, og viser lang kontinuitet i bruken

av dette åpne landskapet. Landskapet viser godt religionsskiftet i Innlandet. Gamle norrøne stedsnavn avslører en nær sammenheng mellom førkristne kultsteder, tingsteder, middelalderkirker og etablering av rikskongedømmets administrasjonsgårder. Midt i Mjøsa, i sentrum av farleden gjennom Innlandslandets berg og åser, ligger Helgøya. Helgøyas beliggenhet form, stedsnavn og gravhauger viser at den har vært et førkristent sentrum.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Det åpne og duvende landskapet er sårbart for store infrastrukturtiltak.

For å bevare åpenheten i landskapet er det viktig at det fortsatt drives jordbruk. Samtidig utfordrer større driftsenheter strukturen på gårdstunene. Ved endringer i drifta og ved nye tiltak, er det viktig at det tas hensyn til virkningene dette har på landskapet og den eldre bygningsmassen. Øktende behov for arrondering og drenering kan gå utover automatisk freda kulturminner, biologisk viktige kantsoner og visuelt viktige elementer i kulturlandskapet.

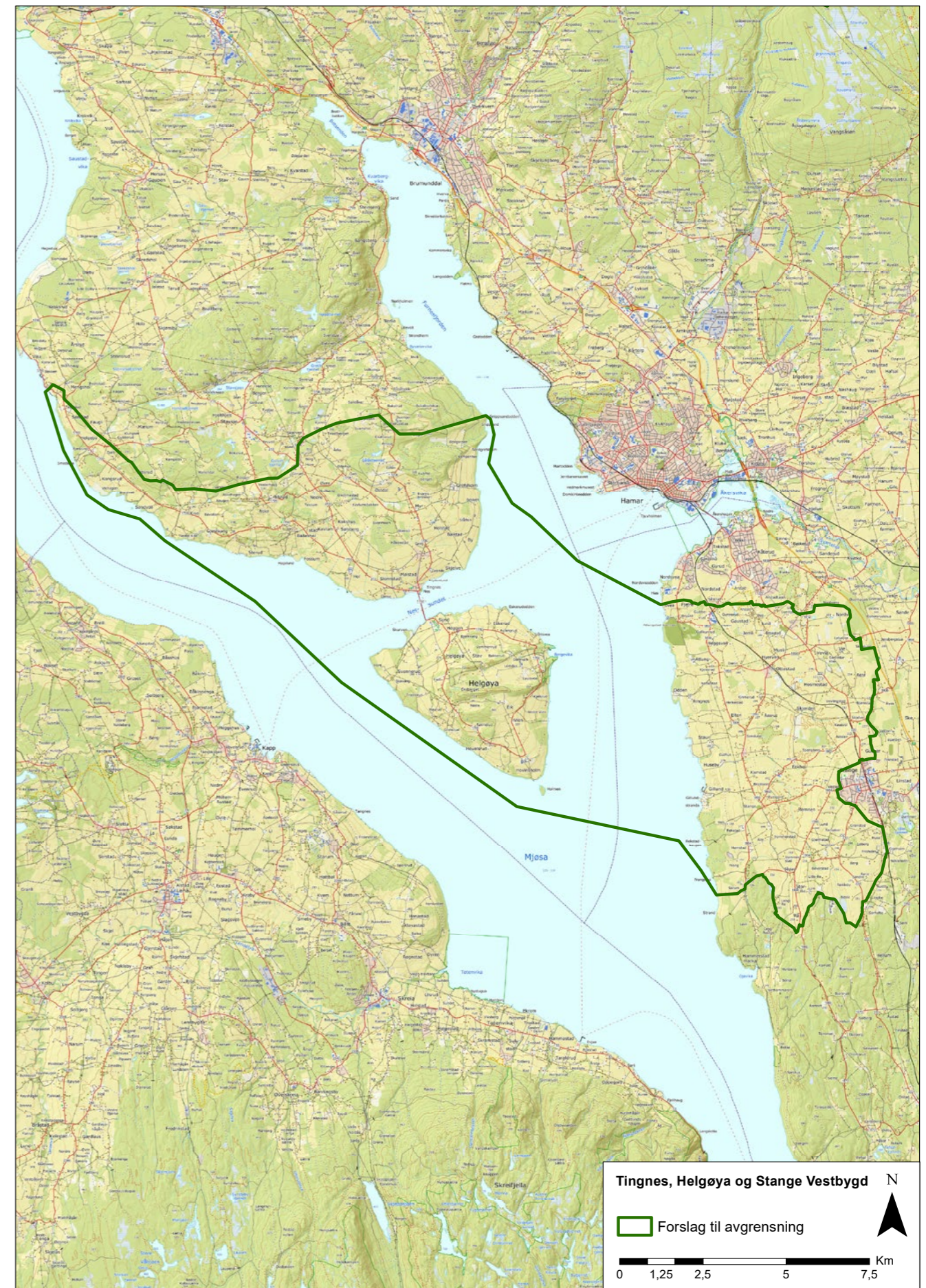
Oppstyking av det åpne jordbrukslandskapet, gjennom blant annet liberal dispensasjonspraksis, forringer landskapet.

KULA-området bør reguleres til hensynssone c) i gjeldende kommuneplaner, med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Helgøya har siden 2018 vært med i den landsomfattende satsningen «Utvalgte kulturlandskap i jordbruket», en tilskuddsordning basert på spleiselag mellom landbruks-, natur-, og kulturmiljøforvaltningen i Norge. Satsingen er et samarbeid med gårdbrukerne i området. Det er utarbeidet en forvaltningsplan for området, og det blir tildelt årlige midler til investeringer og skjøtselstiltak som også tar vare på kulturarven.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning i dette landskapet:

- > Ny bebyggelse bør tilpasses den tradisjonelle byggeskikken i plassering, volum, form og materialvalg.
- > Arealplanlegging i og rundt tettbygde strøk bør sikre at jordbrukslandskapet ikke bygges ned.
- > Nye driftsbygninger og andre bygninger bør plasseres og tilpasses landskap og kulturmiljø på en best mulig måte.
- > Bygge- og vedlikeholdsplaner bør ta høyde for endra klima, slik at kulturminnene sikres best mulig.
- > Store skjæringer, massedeponi o.l. vil kunne virke skjemmende og bør unngås.
- > Bygging rundt kirka og prestegården på Tingnes kan forringe kulturmiljøet, og bryte stedets kontakt med Mjøsa.

16. Grue Finnskog

Skogfinsk landskap med finnetorp, svedjerydding og magi

Grue og Kongsvinger kommuner

Areal: 291,2 km²

Området ligger i landskapsregion: 7) Skogtraktene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet ligger helt øst i Grue kommune i Grue Finnskog, og grenser i øst mot Sverige. Den sørvestre delen av landskapet inneholder en liten del av Kongsvinger kommune. Landskapet avgrenses av innsjøen Skasen i vest, Kaketjennsberget og Rompoberget i nord, svenskegrensa i sørøst og foten av Askosberget og Skrivilberget i sør.

BESKRIVELSE

Landskapet består av skogvidder med avrunda og skogkledde berg og åser. I vest ligger Rotnavassdraget med søndre del av den smale Rotnessjøen, Nersjøen og elva Rotna. I øst, og orientert nord-sør, ligger Røgdenvassdraget. Fra nord består Røgdenvassdraget av Rotbergsjøen, Løvhaugsåa og Røgden. I Røgden, som strekker seg mot øst inn i Sverige, er det flere øyer. Vassdragene og åsryggene ligger i nord-sør og nordvest-sørøstlig retning. Midt i området ligger tettstedet på Finnskogen, Svullrya. Her ligger Norsk Skogfinsk Museum.

I området dominerer barskog av gran og furu. På åsryggene er det basiske gabbrobergarter, og når de

Det freda skogfinske torpet Hytjanstorpet, sett mot sør-vest. Foto: Nilsson Cinematics.

forvitrer gir det relativt næringsrike løsmasser. Blokksteinsområder på morener er typiske elementer på slakere åsrygger.

Den skogfinske innvandringen til Sverige og Norge fra slutten av 1500-tallet kom både av at skogsområdene i Savolaks etter hvert ble begrenset, og at skogfinnene hørte om attraktive skogsområder i Sverige. Finnene tok med seg svedjebruket, et arealkrevende jordbruk der granskog ble brent i bråter og rug sådd i asken. Som en del av den svenske utenrikspolitikken overfor Norge, ble skogfinnene gjennom skattefritak oppfordret til å bo i skogstorp i Värmland nær norskegrensa. De første finnene innvandret til Norge tidlig på 1600-tallet. Finneinnvandringen har satt spor fra nord i Trøndelag til Østfold, og fra svenskegrensa til øst i Telemark.

Skogfinnene sto i en sjamanistisk, finskurgrisk tradisjon, og så på landskapet som grenseløst og mytisk. I nye barskogområder ble speidere sendt inn for å finne nye egnede svedjeområder for rug. Da disse ble funnet, ble det risset et familiemerke på trær og sunget runesanger. Store avstander i ukjent landskap ble tilbakelagt. Landskapet var ifølge skogfinnene befolket av kontrollerbare overnaturlige vesener med et gudepanteon tilknyttet gammel finsk religion. Skogsrået, en vakker kvinne, vokter skogen. Om hun ble sett forfra var hun et menneske med hale, men bakfra så hun ut som en hul, gammel trestokk. Sjørået vokter innsjøene og fisken i den. Dette omtales i det finske nasjonaleposet Kalevala. Gudene kunne tilkalles og bli hjelpere ved bruk av blant annet runesang, runeristninger og spådommer.

Svedjebruket ble drevet i en treårig syklus, og var mye mindre arbeidsintensivt enn det vanlige åkerbruket. Det første året ble trær brutt, hogd ned og lagt til tork. De største stokkene ble tatt ut og brukt til å bygge hus. Det andre året ble de tørka trærne satt fyr på. Såinga måtte foregå i riktig temperatur mens det ennå var varme igjen i bakken. Varmen var ifølge tradisjonen riktig når man kunne rulle seg naken i aska uten å bli kald eller brent. Denne fasen ble leda av en sjaman – *noita* – som brukte tromme, fin eikebark og magi for å spå og påvirke værforholdene. Dette var en kritisk fase av svedjinga som var sårbar for vind og regn. Delvis brente stokker – sotved – ble brukt som ved i røykstuer og badstuer. Det tredje året ble rugen skåret og hengt til tork i egne små bygninger – rier. Avlingene kunne være opptil 20 ganger større enn vanlig åkerbruk, men utarmet lett det skrinne jordsmonnet.

Finnetorpene ligger spredt nær de gamle svedjene som små enheter med store skogområder mellom, og det er ikke noe klart skille mellom innmark og utmark. Skogfinnene hadde egne jaktteknikker, og myrslått var brukt i stor utstrekning. På finnetorpene var det egne hustyper som røykstuer, rier og badstuer.

Badstua var den første bygningen som ble satt opp, og badstuas funksjoner var helt sentrale gjennom alle livsfasene i skogfinnenes liv. Bad og renselse, fødsel og dødspleie foregikk i badstua. Særegne symbolristninger på bygningene skulle verne om det innhøsta kornet og buskapen, samt sikre overkommelige vintre. Vanlige figurtyper er kors, vulva, pentagram og hånd. Kraften lå i bevegelsen og hvor store krefter den som risset satte i figuren.

Mange torp innenfor KULA-området er ombygde svedjebruk, og de fleste navnene er fornorsket. Eksempler på finneplasser ved Røgden er Lintorpet, Vålberget, Kalneset, Tvensberget, Moldusen og Øvre Askosberget med freda røykstue. I nordre del av området ligger Lønnhaugen, Løvhaugen, Østre Tyskertorpet, Knappen m.fl. Torpene Hytjandstorpet og Østre Sollia i nordvestre del er fredet.

Langs Røgdenvassdraget vitner mange finske stedsnavn om den første finneinnvandringa. På begge Kjerringholmene i Røgden og på Bølgulisaholmen i Rotbergsjøen er det skogfinske gravplasser. Fra Finland hadde skogfinnene med seg en tradisjon med å begrave sine døde på en holme synlig fra gården. Vannet rundt holmen hindret de dodes sjeler å finne vegen tilbake til hjemgården. Trolig ble disse holmene i Norge i hovedsak benyttet som midlertidige gravplasser. Muntlig tradisjon om funn av bein tyder imidlertid på at enkelte av gravene var permanente. Funn av stokkebåt på Rotbergsjøen vitner om skogfinsk ferdsl.

Finnene bosatte seg i allmenningene øst for Glåmdalen der Solørbygdene hadde hevdsrett. Den økonomiske konflikten knyttet til tømmer tilspisset seg ettersom skogen fikk større verdi i trelasthandelen. Forbud mot svedjing ble innført allerede i 1648. For at myndighetene skulle få oversikt, ble Finnemantallet opprettet i 1686. Til tross for svedjingsforbudet, holdt svedjinga stand til midten av 1750-tallet, og småsvedjinga opphørte først rundt 1850. På 18- og 1900-tallet ble den skogfinske kulturen stigmatisert og undertrykt bl.a. i skoleverket og med navnelovgivningen. Etter 1970-tallet har det skjedd en oppblomstring av kunnskap og aktiviteter knyttet til finnekulturen. Fra 1990-tallet er skogfinnene anerkjent som nasjonal minoritet i Norge. Ivaretagelse av svedjebrenning og skogfinsk kultur er nå blitt en oppgave for museer, kulturmiljøforvaltning, historielag, kunstnere og enkeltpersoner.

LANDSKAPSKARAKTER

Det skogfinske landskapet består av vide barskogkledde daler, åser og berg. Skogene inneholder vann og vassdrag med mindre øyer, og er ikke ulikt det landskapet i Savolaks i Finland som skogfinnene kom fra. Skogområdene har vært velegnet til svedjebruk og bebyggelsen er hovedsakelig opprinnelig

Kjerringholmen i Røgden skjuler en skogfinsk gravplass. Foto: Tina Amundsen, Innlandet fylkeskommune.

finneboplasser. Den rike immaterielle skogfinske kulturarven er knyttet til landskapet, svedjene, finnetorpene og naturen.

NASJONAL INTERESSE

Skogfinnene har status som nasjonal minoritet i Norge, og dette landskapet representerer et skogfinsk kjerneområde. Det var hit finnene først vandret inn fra Sverige tidlig på 1600-tallet. Skogfinnene har satt tydelige spor i landskapet med særegen byggeskikk som røykstuer, rier og badstuer. Gårdene er også bevisst plassert i landskapet, der mange ligger høyt og fritt omgitt av store skogstrekninger. Byggeskikken var tilpasset svedjebuket som skogfinnene tok med seg fra Savolaks på slutten av 1500-tallet. Det er nær sammenheng mellom skogfinnenes leve-måte, landskap, byggeskikk og immaterielle og materielle magiske kulturuttrykk.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Innenfor området er det flere naturreservater. Her er det verneforskriftene som gjelder, og det er statsforvalteren som har forvaltningsansvaret.

Hytjanstorpet nordvest i KULA-området er et av seks delområder på Finnskogen som siden 2019 er med i den landsomfattende satsingen «Utvalgte kulturlandskap i jordbruket». Dette er en tilskuds-ordning basert på spleiselag mellom landbruks-,

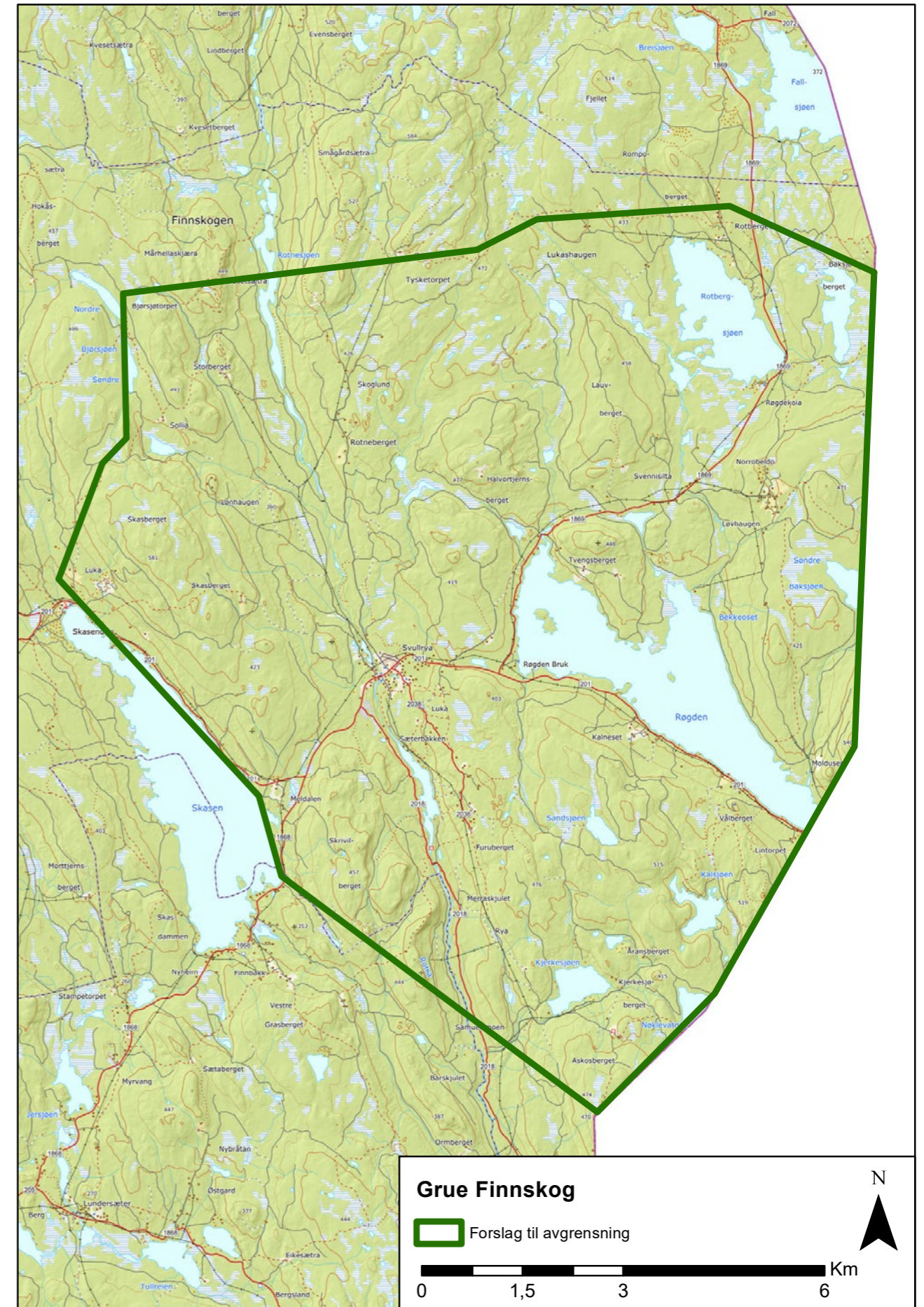
natur- og kulturmiljøforvaltningen i Norge, og er et samarbeid med grunneiere og drivere. Årlig tildeles midler til investerings- og skjøtselstiltak som også tar vare på kulturarven.

Landskapet er sårbart for fraflytting og gjengroing som fører til at landskapet og finnetorpene gror igjen og forfaller. Landskapet, med de lange siktlinjene, er også sårbart for større infrastrukturiltak som vindkraft og ytterligere oppdemming.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer for hensynssonen samt generelle bestemmelser til arealdelen for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Ny hyttebebyggelse bør tilpasses finnetorpene, og legges i god avstand fra disse og Røgden og Rotbergsjøen sin strandlinje.
- > Ved ombygging av gamle torp til f.eks. fritidsboliger, bør det tas hensyn til bygningenes opprinnelige funksjon og historie.
- > Flatehogst og markberedning bør gjøres på en skånsom måte som tar hensyn til landskapet.
- > Der det er navn som indikerer svedjer, bør det ikke markberedes.

Riksantikvaren

Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse / Dronningens gate 13

Tlf. / 22 94 04 00

Faks / 22 94 04 04

E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no